

ТАРАС ШЕВЧЕНКО.

ПОЛІТИЧНІ ПОЕМИ.

(„ТРИ ЛІТА“)

Пояснив
ОМЕЛЯН ЦІСИК.

КОЛОМІЯ, 1925.

Накладом „ЗАГАЛЬНОЇ КНИГОЗБІРНІ“.

Всі права застережені.

Copyright by „Zahalna Knyhozbirnja“, Kolomya, 1925.

З друкарні Михайла Бойчука в Коломиї.

Переднє слівце.

Всі мусимо згодити ся на те, що наше розумінне Шевченка дуже пестре й далеко не відповідає справжній вартості його поетичних творів. Здобувши зразу таки собі місце в серцях усіх свідомих Українців до того ступня, що його рікрічні поминки стали національним святом, Поет не вспів ще й досі добити ся також до розуму своїх земляків: наслідки того такі, що глибоко передумані, найпекучішими інтересами Нації подиктовані думки Шевченка, стають де далі все більше відірваними від життя фразами, якими можуть послугувати ся з однаковим ефектом усі партії, гурти й т. п. від крайне правих до крайне лівих, а які все таки нікого до нічого не зобовязують. Всі вважають Поета за свого ідеолога, промовчуючи, очевидно, всі його вислови, які не дають ся вбгати в рами партійної програми, а дехто призадумуєть ся над тим, чи не заступити б уже його становища яким новим генієм, що свою ідеологію „більше відповідав би інтересам моменту“..

Авже ж при такому зневажливому відношенню до свого Генія ми ніяк не зможемо його зрозуміти, а про те, щоб засвоїти собі його національну ідеологію й відповідно виховати націю, про те не приходить ся й говорити. Вистане подивити ся на нашу незорганізованість, нескоординованість наших змагань, а навіть незясованість наочної цілі національної політики, легковаження основних імперативів розвитку Нації, щоб перекопати ся, як далеко нам до того, щоб мати

право називати ся духовими дітьми Батька Тараса...

А вже каригідним являєть ся факт тенденційного переплутування думок Поета, виложених у т. зв. політичних поемах. В цьому ми доходимо справді деколи (в „святочних“ промовах здебільша) до нікуди даліше. Направити сей сумний стан се обовязок інтерпретаторів Поета, яких, на жаль, у нас мало. Перший, що дав нам систематично й гарно поясненого „Кобзаря“, се Др. В. Сімович. Одначе його виданне призначене для широких верств народу.

Наша книжечка має на меті зазнайти інтелігентну громаду, а головно старшу шкільну молодь, з національно-політичною идеологією Поета. Автор зібрав до купи все, що потрібне для одноцільного вияснення всіх політичних поем. Наскільки йому це вдалося, викаже компетентна критика.

Супроти недосади критично усталеного тексту „Кобзаря“ взято текст політичних поем із видань В. Доманицького (2. вид.) й Д-ра В. Сімовича.

Правопись нашої книжечки ріжнить ся від практичної, тепер загально вживаної, правописі тільки в тім, що 1. зберігає питому українській мові ріжницю між зубними твердими й м'якими шелестівками перед і, зазначаючи м'яку вимову буквою ї (н. пр. ті=ть, ті=ть і т. п.); 2. пишемо всі слова нарізно, отже й заіменик **ся** відділюємо від дієслова.

Редакція.

Доповнення й справки.

На основі нових публікацій про Шевченка*), що появили ся вже в часі печатання цієї книжечки, слід доповнити, чи то справити деякі факти, подані в „Уводі“:

До гл. 7. (ст. 9.) і гл. 22. (ст. 25.): В часі першої своєї поїздки на Україну влітку 1843 р. був Шевченко в Яготині гостем Репніних три рази... останній раз до 10 (22) січня 1844 р., а опісля проживав ще цілий місяць у інших місцевостях на Україні..

У виду того треба назначити час виїзду Шевченка з України і повороту до Петербурга **не на осінь 1843, а на лютий 1844 р...** Остаєть ся невирішеним, чи поет загостив у Москву до Бодяньського в дорозі з України до Петербурга, чи аж опісля, небавом по своїм повороті з України (пор. гл. 9. стор. 11).

До гл. 34. (ст. 33.): Хоч не можна заперечити, що до ілюстраторів невиданого Шевченкового „Кобзаря“ з 1844 р. належав і Сергій Бальмен (пор. „Стара Україна“ 1925. III-IV. ст. 55), одначе з тої самої публікації виходить, що малюнки до того „Кобзаря“ робили Яків де Бальмен і Михайло Сергійович Башилов,

*) М. Возняк: „Шевченко й княжна Репніна“ — „Діло“ 1925. березень-квітень.

К. Студинський: „Ілюстрований „Кобзар“ Т. Шевченка з 1844 р.“ — „Стара Україна“ 1925, III-IV.

з якого сестрою був жонатий саме брат Якова — Сергій. З Бальменами і Башимовим жив Шевченко в близьких дружніх відносинах.

Ом. Ц.

Важніші помилки й недогляди,

які просимо справити перед читанням книжки.

сторона:	надруковано:	має бути:
1-7 стр. зд.	значить	значить:
22-6 стр. зг.	Березень	Березань
23-13 стр. зг.	кровю;	кровю:
25-15 стр. зг.	поем	тем
25-5 стр. зд.	„Чого мені треба?“	„Чого мені тяжко?“
26-3 стр. зг.	Шепкина	Щепкина
39-19 стр. зд.	„Безталаннім“	„Безталаннім“)
43-8 стр. зг.	станового	степового
117-15 стр. зд.	мають	лають
128-2 стр. зд.	Вина	Опис
134 „Сон“ 324.	говорив	повірів
135 „Сон“ 338.	бладоволять	благоволять
139 „Сон“ 411.	хитаю	читаю
162 „В. Л.“ 50	побігла я водою	побігла я за водою
173 „В. Л.“ 233	каліки?	каліки!
175 „В. Л.“ 271	В ноч	В ночі
185 „В. Л.“ 435	великий;	великий,

ЗМІСТ.

	стор.
Переднє слово	III-IV
Доповнення й справки	V
УВІД	1—97
А. „Три літа“ (гл. 1-5)	1—4
Б. Генеза політичних поем Т. Шевченка (гл. 6-76)	5—61
а). Життє поета в рр. 43-45 (гл. 6-14)	5—17
б). Поетична творчість Шевченка на тлі душевних переживань у тім часі; провідні думки поодиноких поем (гл. 15-47)	17—41
в). Розвиток політичного світогляду Шевченка (гл. 48—64)	41—53
г). Елементи суспільно-політичного світогляду Шевченка в його поетичних творах першої доби [до р. 1843] (гл. 65-76)	54—61
В. Шевченкові суспільно-політичні ідеї на тлі західно-європейських і російських ліберальних стремлінь першої половини XIX ст. (гл. 77-120)	62—90
а). Вплив західно-європейських ідей на Схід (гл. 77-82)	62—66
б). Панславізм, Сен-Сімон, Фурє, „Молода Європа“ (гл. 83-87)	66—70
в). Славянофільство в Росії, на Україні, в Польщі (гл. 88-91)	70—73
г). Масонські льожі й тайні товариства (гл. 95-104)	73—78
д). Польські політичні товариства (гл. 105-110)	78—82

У В І Д.

А. „Три літа“.

1. Рік 1843 різько відмежовує поетичну творчість Т. Шевченка від попередньої доби. Цим роком починається ряд нових, поетичних творів, відмінних від попередніх, помітних новою темою, різьким, бадьорим, боєвим тоном, високопоетичним, подекуди пророчим, полетом, глибокою критичною аналізою минулого, а передусім сучасного, українського життя — творів, які ставлять Шевченка з одного боку на вершини його поетичної творчості, а з другого дають українській суспільності творця нової України. Вони починаються „Розритою могилою“ (9/10. 1843) і кінчаються „Заповітом“ (25/12. 1845) та становлять для себе окремішню, хоч логічно з попередніми творами звязану, цілість, неначе одну велику національну епопею, за яку поет заплатив десяти роками свого найкращого життя.

2. Ці всі поеми так тісно зі собою звязані ідейно, що пропустити одну, значить не тільки розірвати одно звено цього золотого ланцюга, але й затемнити зрозуміння цілості.

Так їх розумів і сам поет, зібравши всі в одну збірку п. з. „Три літа“, яку думав видати окремою книжкою і в тій цілі написав неначе „слово від себе“ під тим самим заго-

ловком „Три літа“. Одначе важкі часи панування царя Миколи I. та пізніше катастрофа 1847 р. (арешт і заслання КМБратчиків) не дозволили перевести тієї думки в діло.

3. Оці саме поезії обговорюють ся в сій книжечці. Одначе важні причини спонукали деякі поезії не втягати в сей збірничок. І так пропущено історичну поему „Іван Гус“; хоч її політична тенденція та удар у бік „розбійників-людодів, що правду поборолі“, аж надто ясні, одначе більш загальний, не специфічно-український кольорит цієї прекрасної поеми дозволяє виєліминувати її без шкоди для цілої збірки, як це зроблено з подібних причин теж із переспівами „Псалмів“. Так само не увійшов сюди „Невольник*“, історична поема, яка ідейно тільки дуже легенько звязана з усіма іншими поезіями, як поетична ілюстрація давнього гарного життя „ще за Гетьманщини старої“ супроти поганої сучасности. Обсягу політичних поем не захоплює теж і чудова, високотрагічна „ідилля“ „Наймичка“, яку треба вважати до певної міри ілюстрацією народного лиха на Україні серед дівчат покриток (пор. „Сон“ 142—146). З таких самих або подібних причин не знайде читач дрібніщих поезій: „Сова“, „Дівочі ночі“, „Хустина“, „Не завидуй багатому...“, „Не женися на багатій...“, „Маленькій Марянї“ і „Минають дні...“ Хоч усі вони мають високу поетичну вартість, та ні змістом, ні тоном,

* Про „Невольника“ диви: Николишин — „Шевченко: Іст. поеми“ 2. вид. ст. 69—78.

ні тенденціями не підходять вони здебільша до прочих поем*).

Оці то поезії пропущено, а вибрано зі збірника „Три літа“ тільки політичні поеми та кілька (3) дрібніщих поезій, важних для суцільного образу, так усесторонно змалюваного поетом.

4. Назву політичні поеми треба розуміти ширше: Се не тільки поеми, в яких поет торкаєть ся політичних відносин та устрою в сучаснім російськїм „темнім царстві“, але сюди належать усі ті поетичні твори, в яких він змальовує культурну, національно-політичну й соціальну, словом — суспільну руїну на Україні, при чім виходить нераз від бувальщини українського народу та порівнує сучасне з минулим, або вказує на те, що погані відносини в теперішньому є наслідками промахів, хиб, а то й гріхів давніх поколінь; то знову, маючи на оці тільки добро рідного краю, подає шляхи, якими слід землякам ступати, щоб сотворити нову, вольну, велику Сімоу — Українську Державу.

Тому ні „Розрита могила“, ні „Чигирин“, ні „Великий Лях“, ні „Суботів“... не є історичними поемами, як от „Тарасова ніч“, „Іван Підкова“, „Гамалія“...

Зразу стає всякому ясно, що на пр. в „Розр. могилі“ не минуле (Хмельницький)

*) Деякі з них все ж таки посередно звязані з поемами на суспільно-політичні теми, от як із ярко підчеркненим соціальним елементом поема „Хустина“, або знову поезія „Сова“, що є неначе ілюстрацією лиха на Україні, яке заподівала рекрутчина.

хоче поет малювати, а радше йде йому про той сучасний стан, тих перевертнів, недолуків, і т. д., яких він стрічав на кожному кроці, а переяславська угода являється тільки вихідною точкою до того, причинним звязком. Так само не Гетьманщину хоче він представити в „Чигирині“, а знову таки сучасну Україну, і т. д. Опроче не заводить тільки порівняти обі поеми, що хронологічно сліднують по собі, „Гамалію“ (Петербург 1842) і „Розр. могилу“ (Березань 9/10.43), а різниця між історичною і політичною поемою сама впадає в вічі*).

5. Супроти факту, що з „Розритою могилою“ починає Шевченко цілий ряд нових поетичних творів на суспільно-громадянські теми та входить у нову добу своєї творчости, насуваються самі від себе питання:

1. Що спонукало поета-романтика, співця української бувальщини та живописця гарної української природи, ступити на новий, досі в українській літературі зовсім нетоптаний шлях і стати не лише безпощадним, хоч справедливим, критиком сучасної суспільности, але й речником національно-політичних ідеалів для сучасних і пізніших поколінь: або: яка є генеза політичних поем Т. Шевченка?

2. Як кристалізувала ся національно-політична думка в Шевченка?

3. Наскільки сучасні настрої серед представників кращої суспільности в Росії пособляли таким ідеям, або й впливали на них?

*) Так бачимо, докір одного з рецензентів, чому автор книжечки „Шевченко: Іст. поеми“ не вчислив до них „Розр. могили“, „Вел. Льоху“, „Чигирин“, є нестійкий!

Б. Генеза політичних поем Т. Шевченка.

6. а) Життя поета в рр. 43-45. До 1843 р. був Шевченко українській (і московській) суспільности знаний як автор „Кобзаря“ (1840) і „Гайдамаків“ (1841). Проживаючи в Петербурзі, далеко від любої України, не відбив ся поет від рідної стихії, не потону в хвилях бурхливого життя російської столиці навіть по своїм визволенню з кріпацтва (22/4. 1838). Навпаки, працю поета в Академії Мистецтва і над самообразуванням приглушує, або радше прикрашує, настирлива думка про красу сучасної та величню лицарську славу давньої України: поет усе заглядає художникові в вічі. Стоячи й задумуючи ся перед чудовими творами Брюлова, поет голубив у своєму серці сліпця-кобзаря до „Гайдамаків“, перед ним тоді „бовваніли тіни мучеників бідолашних гетьманів наших“*). І ті думки стелили ся на папір та дали українській літературі цілий ряд прекрасних поетичних творів, які разом складають ся на першу добу поетичної творчости Шевченка. Тут в уяві молодого поета-романтика стає живо перед очима ціла краса України: зелені садки, гаї, Дніпро, могили, степ —, воскресають лицарські постаті Івана Підкови, Тараса Трясила, Гонти й Залізняка, Гамалії... [Про ті нові тони, які вже в цих поезіях починають то тут то там відзивати ся, буде мова дальше!] В поетичному захваті мішається уява й дійсність, загальна краса

*) Кониський: I, 120.

тих творів ясна, тон радісний, могутній, гарно живе́ть ся поетові в тій по части вимріяній країні краси..., а дійсність?

Де говорить тільки серце, там холодний розум не має слова, а до того — та дійсність далеко... там над Дніпром, на Україні. І от назріває в Шевченка бажання, поглянути на свою Україну, налюбувати ся нею. „Сновигаю я по оцьому чортовому болоту та згадую нашу Україну. Ох, колиб то мені можна було приїхати до солов'я, весело б було, та не знаю. Спіткали мене прокляті кацапи так, що не знаю, як і випручать ся. Та вже ж, як небудь вирву ся хоч після Великодня і прямісінько до вас, а потім уже далше...“*) пише поет до Грицька Тарновського.

7. В червні 1843 р. те бажання поета сповнило ся: він загостив на Україну, що її по волі свого колишнього пана в осени 1829 р. покинув: цілих 14 літ не бачив Шевченко ні рідного краю, ні своєї рідні.

Мабуть чи не разом з Гребінкою виїхав Шевченко з Петербурга, спершу до нього ж таки в Убіжище (хутір у пирятинському повіті). Звідси щойно, спершу разом із Гребінкою, а відтак уже сам, їздив Шевченко по українських панах. І так відвідав він спершу свого приятеля Грицька Тарновського в Качанівці, де літом звичайно зіздили ся учені, письменники й артисти, а відтак загостив у Яготин (теж пирят. повіт) до князя Миколи Репніна, що був передтим українським генерал-губернатором та придбав собі широку

популярність своєю високою освітою, гуманністю та справедливістю. Про ліберальні традиції тієї родини може посвідчити сей факт, що його рідний брат, декабрист С Волконський, був одним із почесних членів масонської льожи „Обєднаних Славян“*). Тут у гостинному домі родини Репніних, що єднала в собі родовий аристократизм із аристократизмом духа й високістю ідей, найшов собі поет щирого друга в особі княжни Варвари, що стала йому неначе сестрою, його сумлінням та добрим ангелом (тій пізніше Шевченко присвятив „Тризну“). В часі своєї подорожі по Україні загощував він часто до Яготина, бо тут почував себе найкраще.

В липні (11.) бачимо Шевченка в селі Мосівці (пирят. пов.) на балу у дідички Тетяни Вільхівської. Тут поет мав змогу пізнати „весь цвіт“ українського панства. Сюди зіздили ся на балі пани з Полтавщини, Чернігівщини й Київщини разом зі своїми сім'ями та цілим почотом слуг. Ті балі Вільхівської, це був вертеп панської деморалізації, де пани проїдали й пропивали та програвали в карти працю своїх кріпаків. Сама господиня, хоч уже майже сліпа, любила загарливо гру в карти, дарма, що гості погано й часто нечесно**) її обгравали, забираючи векслі, коли в неї нічим було платити (пор. „Сон“: „той тузами обирає свата в його хаті“). Усі зацікавили ся приїздом Шевченка, якого вже знали як українського поета, автора „Кобза-

*) Кон. I, 121—122.

*) Возняк: КМБр. 24, диви § 97.

**) Кониський I, 124.

ря“ та „Гайдамаків“. Навіть чепуристі пані, які инакше як по французьки не балакали, були раді пізнати поета, а деякі з них проказували з пам'яті його твори. Отут Шевченко запізнався з „обществом мочемордія“ та його „головою“, дідичем пирятинського повіту Віктором Закревським, людинсько розумною, благородною, що з кріпаками поводився незвичайно сумирно. П'яцьке товариство „мочемордів“, цей вицвіт доби реакційного режиму царя Миколи, коли то придавлювано всяку свободнішу думку і тільки „на підпитку“ можна було дати собі волю, хоч і тут треба було бути обережним*), отже це товариство притягнуло Шевченка найбільш тому, що були це здебільша люди гуманні та навіть ідейні. І сміло можемо сказати, що Шевченко зразу зрозумів ідейну вищість „мочемордів“ над „сухомордами“!

З Мосівки поїхав Шевченко з Опанасом Чужбинським в його село Ісківці, лубенського повіту, і в гурті з ним їздив опісля по інших панах, для яких він став „модною людиною“ та які один перед одним перехоплювалися, щоб у себе вгостити українського поета, хоч були й такі, що щирим серцем витали Шевченка.

У вересні приїхав Шевченко в Кирилівку та побачився з братами й сестрами. Опісля їздив на Хортицю, осередок колишнього Запорожжя, відвідав Межигорського Спаса**), був

*) Пор: Щурат: Тоаст за укр. республіку. З життя і творчості Т. Шевченка, ст. 41-50.

**) Монастир, 18 верств від Києва на північ, він відіграв в історії Запорожжя важну роль.

у Києві, познайомився мабуть тоді вже з Кулішем*) скрізь був і всему приглядав, а що бачив, на те вказує його „Розрита могила“, написана в Березані 9/10.

Побувавши відтак ще трохи в Ісківці в Чужбинського, в Репніних та ще в декого, вертає Шевченко в осени 1843 р. у Петербург до любої йому Академії.

8. У Петербурзі займається Шевченко, в купі з іншими земляками, українськими драматичними виставами, але поки що з тих заходів, може задля браку пригожих пєс, або й задля браку часу в самого Шевченка, нічого не вийшло. І дійсно бачимо, що він зимою

*) Обидвох молодих Українців лучила спільна любов до свого рідного, однак вони — по словам самого Куліша — різнилися в самій основі своїх світоглядів. Демократизм Шевченка і певна аристократичність у Куліша стояли на заваді до повної гармонії в їх спільному житті. „Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник, січовик, із родовим козаком — кармазинником.. Шевченко репрезентував собою правобережну козаччину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини й опинилась під ляхською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась у панські добра гайдамаками... Куліш походив з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру „Малоросійську Колегію“, помагало цариці Катерині писати „Наказ“ і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учився історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорожмувався української бувальщини від того коліна, що зпрядку — віку не знало панщини, що стояло колись на узгряніччя поруч із лицарями Лянцкоронськими, Вишневецькими, обороняючи Україну, Литву й Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину...“

1843 р. й весною 1844 р. береться загарливо до роботи в Академії та загалом багато трудиться в малярському ділі. До того спонукувало його бажання, справдити надії, що їх покладали на нього його петербургські друзі — покровителі й придбати звання „вольного художника“; та ще була й думка виїхати, може й коштом Академії, для дальших студій за границю. Та свій малярський хист задумує Шевченко віддати вже тепер на услуги рідній справі. Саме в цьому часі трудиться він над малюнками задля „Живописної України“. Мав це бути артистичний журнал, задуманий Шевченком ще давніше, головню під впливом малюнків із української живописної природи його друга Штернберга та історичних картин Брюлова*). Побут на Україні ще більше спонукав поета — художника перевести свій задум у діло. Він переймився бажанням показати на малюнках мертву вольну і живу — зневолену Україну. Три серії задумав Шевченко випустити в світ: в одній види з сучасної України, замітні своєю красою або по історії прикмітні; в другій — сучасний український побут; у третій — картини, які подавали б важніші події з української історії. До тих картин мали бути додані тексти в українській мові. Пояснення побутових малюнків і краєвидів мав писати Шевченко або Куліш, а історичних Бодянський. Праця Шевченка для „Живоп. України“ поступає наперед і він за

*) На інші впливи, до яких одначе слід віднести як обережно, звертає увагу Шурат: Основи Шевченкових звязків з Поляками ст. 307—308.

зиму 1843. на 1844 р. виготовив три естампи*): „Печерська криниця у Києві“, „Судня рада в селі“ та „Дари Богданові й українському народові“ (1649 р.)

9. І от мабуть чи не в справах „Живоп. України“, а може й ще чого, їде Шевченко в половині лютого 1844 р. до Бодянського в Москву. Між Бодянським**), що півтора року тому вернув зі своїх довгих студій за границею та недавно випустив друком переклад Шафарикового твору „Slovansky narodopis“, і Шевченком в часі побуту в Москві

*) З італ. — франц. (італ. stampare - печатати, друкувати) — образ виритий у міді.

**) Осип Бодянський (псевд. П. Бода—Варвинець, Ісько Материнка), ур. 1808, помер 1877, син священика з Варви, лохвицького повіту, глибокий демократ, людина учена, свідомий Українець. Учився в полтавській семінарії під впливом збірника Максимовича почав він займатися укр. мовою, поезією та історією. Учився в московському університеті, а опісля на державний кошт студіював за границею (в Празі) від грудня 1837 до осені 1842. На повороті дістав місце професора славістики в моск. універс. Тут починається його обширна научна діяльність в області слав. наук і історії. Замітні його переклади на московську мову Шафарикових „Slovanské Starožitnosti“ (Слав. старовина) і „Slovansky Narodopis“ (Слав. статистика й етнографія), творів, що мали для славістики, а ще більше для славянофільства, величезне значіння. Дуже заслужився Бод. цінним виданництвом московських „Чтеній“, де вийшли друком українські козацькі літописи, Іст. Русов і и. У своїх наукових і критичних розвідках відносився він з великим жаром до української народности, а вказуючи на багатство укр. нар. поезії, добачував у появі українських повістей Квітки спроможність для Українців, зайняти почесне місце між іншими народами й виробити свою прозу.

мусіла завести ся цікава розмова також про історію України та про Славянщину взагалі.

Тут Шевченко пише, мабуть під впливом одної з таких розмов, свою поему „Чигирин“; та вже в марті вертає до Петербурга й далі працює в Академії та клопочеть ся коло „Живописної України“.

Мабуть через те небагато оставало часу на поетичну творчість, одначе про неї та про зріст національно-політичного світогляду поета свідчить його політична сатира „Сон“, написана в Петербурзі 8/7. 1844.

10. Літом (найскорше в половині липня) 1844 р. їде Шевченко знову на Україну. Він заїздить до Репніних, а опісля вдруге навідується до своєї Кирилівки; та побут у Кирилівці, де він був у найгорячішу пору кріпацької роботи його братів і сестри на панських ланах, знову важкою скорботою впав на його душу, „він згорнув крила і упав на землю усією своєю вагою“.

І цим разом бував Шевченко між українськими панамі та ще краще пізнавав дійсну вартість усяких Лукашевичів, Капністів та Галаганів*), тому найрадше навертав ся в Яготин, хоч відвідував і Закревських.

В осени бачимо Шевченка в Суботові; там він малює руїни Богданового будинку та суботівську церкву. Зі своїм малярським альбомом заїздить він у Густинський монастир (біля Прилуки), у село Юнищі в переяславському повіті та до самого Переяслава.

Опісля вертає знову до Яготина, де

* Кониський I, 142.

княжна Варвара щиро спочувала його замірам щодо видання „Живописної України“).

11. Прибитий і пригноблений своїм другим побутом на Україні вертає Шевченко мабуть у жовтні 1844, назад до Петербурга. Тут він знову оживає під впливом нового середовища, серед країнської молоді, що жваво зходила ся коло аматорських вистав

*) Тут у Шевченкових біографів виходить деяка плутанина, спричинена неточними датами в його творах.

„Сон“	—	датований:	Петербург 8/7 1844.
„Хустина“			Петербург 18/10 1844.
„Чого мені тяжко“			Петербург 12/11 1844.
„Пустка“			Київ (?) 13/12 1844.
„Гоголю“			Петербург 30/12 1844.

Що Шевченко в тім часі був на Україні, виходить між иншим зі слів його листу до Кухаренка з 20/XI 1844. „вернувшись отсе в Петербург заходив ся я і тд.“ (Кониський I, 143.)

Що в грудні 1844 поет не міг бути на Україні, на це вказує лист княжни Варвари Репніної до Шевченка з січня 1845, у яким вона свого друга звідцає про батькову смерть, яка наступила по довгій і тяжкій недугі. (Кониський I, 143). Неможливо, щоб Шевченко, будучи на Україні, не знав про недугу князя й не навідав ся до нього.

До того зберіг ся альбом Шевченкових малюнків, зроблених у Суботові, Густині, Прилуках, Переяславі в р. 1844. (Кониський I, 142). Це могло стати ся тільки літньою порою. У виду того виходить:

1) Шевченко міг бути на Україні тільки між 8/7 і 18/10 1844 (обі поезії написані в Петербурзі).

2) „Пустка“ могла бути написана тільки в Петербурзі, а означенне „Київ“ 13/12 1844. мусить бути помилкою, яка вкрала ся пізніше. До того й психологічно усі три поезії („Чого мені тяжко“, „Пустка“ й „Гоголю“) становлять одну цілість: малюють прибитий настрій поета в Петербурзі по повероті з України!

і вже на Різдво ладила „Москаля Чарівника“, „Сватання на Гончарівці“ і „Назаря Стодолю“, а „Чорноморський побит“ (Кухаренка) відклала на Великдень. Що цей гурток, про який буде мова далі (гл. 113) був захоплений вищими ідеями, як тільки аматорські вистави, про це свідчать повні захвату слова Шевченка в листі до Кухаренка: „Як би ти знав, отамане, що тут робить ся! Тут робить ся таке, що цур йому й казати! Козацтво ожило!.. Оживуть гетьмани, в золотім жупані!..“

Академічна рада ухвалою з 22. березня (ст. ст.) 1845 признала Шевченкові звання „свободного художника“, т. є вільного артиста, і він, не гаючись, таки з кінцем (24.) того самого місяця кидає Петербург та через Москву, де бачив ся зі своїми щирими друзями Бодянським і Щепкином, простує на Україну.

12. З Глухова він заїхав до Києва, де зійшов ся ближче з громадою молодих студентів ентузіастів*), а між ними з Кулішем, що вчителював тоді на Подолі в „Дворянській“ школі. Хоч з ним ще давніше поет був знайомий, але щойно тепер сходять ся вони ближче з собою та стають друзями. Ся громада (про неї далі гл. 114.) дивила ся тепер на Шевченка „як на якийсь світильник небесний“, бо він з'явив ся між ними „як видиме оправданне їхнього натхнення звиш“ (Слова Куліша).

Оцей то гурток рад був доложити всяких

*) З деякими членами цієї громади Шевченко познайомив ся мабуть уже 1843 р.

старань, щоб Шевченко лишив ся в Києві. Думали примістити Шевченка як доброго маляря при „Комісії для розбору давніх актів“. Цю комісію тоді саме зреформовано і вона мала на меті стежити за археологічними та історичними пам'ятниками старовини. А що склад комісії був переважно український, а ім'я художника Шевченка було доволі відоме, так не важко було Шевченка примістити до тієї комісії. В сій справі найбільш потрудили ся Репніні та Куліш.

Тимчасом Шевченко подорожував по Правобережжю. Великдень провів у селі Будинцях у свого знайомого, їздив по звенигородському й канівському повіті та на короткий час знову вернув до Києва.

13. Лишивши піклування про своє приміщення в „Комісії“ Киянам, рушає Шевченко з Києва на лівобережну Україну. Спершу поїхав він у Бровари й Оглав, опісля в село Баришівку до свого приятеля Боришпольця. Небагом стрічаємо поета в Миргороді та в миргородському повіті в його друга Олександра Лукіяновича, що проживав у селі Маріїнськ. Опісля, через Лубні, відки Шевченко на короткий час завернув в Ісківці до Чужбинського, попрямував він до Закревського в пирятинський повіт. Був у Ромнах вчасі знаменитого ярмарку, на який зїздило ся багато панів з цілого Лівобережжя, у Полтаві, завітав відтак до Переяслава, де спізнав ся з лікарем і професором духовної семинарії Козачковським, та вернув знову до Києва, де тимчасом приятелі встигли його примістити при „Комісії“ за річну платню 150 карб.

Деякі біографи кладуть на цей час (осінь 1845) першу знайомість Шевченка з Костомаровом, однак точніші розсліди перечать тому. Коли й приймати, що оба великі Українці у тому часі познайомилися, то була це мимолетна знайомість, а зійшлися вони ближче напевно щойно в квітні 1846 р.

У вересні поїхав Шевченко під храмовий празник у Кирилівку, між іншим і на те, щоб посватати дочку кирилівського попа Кошиці, Федосю. Та не судилося колишньому наймитові стати зятем і він вернув назад у Київ, відки небагом подався в Полтавщину по наказу комісії „для нѣкоторыхъ разысканій“. Через Прилуку поїхав Шевченко для змалювання видів у Густинській монастир, збудований ще Самійловичем, де застав при „обрусительній“ роботі Москаля — черця Паїсія, який „реставрував“ цю пам'ятку української старовини в той спосіб, що велів позмазувати всі фрески, знівечити портрет Михайла Вишневецького та поздймати й попереливати дорогоцінні прикраси з образів. З Густині поїхав Шевченко в Дегтярі до Грицька Галагана, де склалася знана історія з челястом-кріпаком, описана в повісті „Музикант“: Густинь і Дегтярі мусіли глибоко врізати ся в душу поета.

В жовтні бачимо поета в Лукіяновича в Маріїнському, де датований початий мабуть скорше „Іван Гус“ та „Невольник“, і в Миргороді, де повстав „Великий Лях“ і тісно з ним звязаний „Суботів“.

14. Осередком дальшої праці для „Комісії“ стає Шевченкові Переяслав, відки він

робив археографічні екскурсії в різні місцевості. В самому Переяславі вихіснував він час для змалювання переяславської старовини, головню церков, написав поему „Наймичка“ і „Кавказ“ та їздив зі своїм другом Козачковським у його дворище, живописні Андруші, за Дніпро в Монастирище на гору, до Трахтемирова..., околиці, що своєю красою та пригадками з давньої української бувальщини викликали в поета незатерте вражіння, яке ген пізніше, на заслання, вилило ся в прекрасній поезії „Сон“ („Гори мої високі“).

Від Козачковського подався Шевченко на села та поробив малюнки в селі Потоках, у Василівці, у Вюнищах. Уже в Переяславі Шевченко був трохи недужий і Козачковський його лічив. Тепер недуга змогла ся, і якраз у Вюнищах поет знеможений зліг та понаписував у часі від 14. до 22. грудня свої поетичні твори „Посланіє“, „Холодний Яр“, „Псалми“, „Маленькій Маряні“, „Минають дні...“ і „Три літа“. Подужавши на стільки, що міг покинути постіль, однак ще хорий, вернув до Переяслава і дав тут землякам національно-політичне завіщання, свій безсмертний „Заповіт“, яким і кінчить ся згадана вище збірка „Три літа“.

* * *

15. 6) Поетична творчість Шевченка на тлі душевних переживань у тім часі; провідні думки поодиноких поем. Оце тільки в дуже загальних нарисах начеркнені ті зовнішні переживання поета від його першої поїздки на Україну в червні 1843. до

кінця 1845 р., серед яких зродилися усі поетичні твори тої доби. Коли потрафимо відтворити хоч приблизно його внутрішні переживання в тім часі, вдуматися в ті думки й настрої, що нуртували в душі поета в часі його поїздок по Україні й тодішнього життя в Петербурзі, тоді знайдемо ключ для розуміння тих нових, наскрізь суб'єктивних, поетичних перлин, у яких уперше ясно заговорив поет-громадянин, і яких ряд розпочинаєть ся написаною ще на Україні (9/10) „Розритою могилою“.

16. Вже вище (гл. 6) було сказано, що у своїх творах I. доби (до поїздки на Україну) виступає Шевченко головню як співець колишньої, козацької України: її бувальщиною любуєть ся він до захвату, представляючи в своїх поезіях її красу й силу та малюючи залюбки розмах, ідейність та посвяту для загальної справи в її лицарів („Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, „Гайдамаки“, „Гамалія“). Поминувши те, що чимраз більше починає то тут, то там проглядати темна краска, як напів свідомо, напів тільки інстинктивно відчута відбитка сучасних невідрадних обставин на Україні, є ці твори на загал радше високопоетичними лицарськими думами, вірним чуттєвим образом молодого поета-романтика, ніж плодом досвідченого, критичного автора, що докладно розбираєть ся в усіх проявах минулого й сучасного життя рідного краю.

Так уявляв собі поет минуле України, від якого ділили його майже два століття, тужив за ним, як тужив за сучасною Україною, з якої винесла його доля перед 14-ти ро-

ками далеко на чужину і якої красу такими живописними, ніжно-тужними красками він малював, то пером, то кистю, у своїх мистецьких творах.

Тільки уявм собі: Один із перших учнів великого Брюлова, друг і товариш найкращих представників ліберального й високогуманного російського інтелігентного світа, автор поетичних творів, що ними захоплювалися свої й дехто з чужих, поет, що в його уяві ожили найкращі лицарі української минувшини, цілою своєю душею рветь ся туди на Україну, щоб там відітхнути, щоб бути між своїми, побачити все на власні очі.

17. І літом 1843 р. його мрії стають дійсністю. Він подорожує по Україні від пана до пана, його витають усюди... Одначе чим далі, він пізнає усю нікчемність тих панів, бачить, як нарід стогне в кріпацькім ярмі, а його працею живуть і розкошують до переситу власники „душ“. Про якусь національну свідомість, або хоч самостійність думки у них і мови нема: їх усіх збила московщина, вони малпують чужину, а до того темні й зарозумілі. Всюди видно ту руїницьку роботу, яку що далі тим нагальніше провадить московська рука, що нівечить навіть останки колишньої України: давні церкви й будівлі, побудовані ще за Гетьманщини, то в руїнах, то перебудовують ся й перемальовують ся „на новий лад“..., а в усім тім помагають таки „свої“ — земляки. Навіть могили, тих німих свідків славної бувальщини, і їх розкопують! Сумом і безнадійністю мусіло обгорнути Шевченка, коли він у часі першої подорожі (1843) від-

відав місце колишньої Січі, Хортицю, та побував у Межигорського Спаса. А в Кирилівці, де його рідня свої дні коротала на панщині, заглянув він на саме дно того пекла, що його звали кріпацтвом.

Словом: Те, що поет тепер побачив на Україні, це була одна велика руїна українського національно-культурного, а в масах і соціального, життя. Кирилівка і Мусівка (гл. 7), ось ті два протилежні бігуни, на яких станув Шевченко в часі першого свого побуту на Україні, і від того, що він бачив і чув, їддю наповнило ся його серце. (Тому й не диво, що Шевченко під осінь 1843 уже скептично дивить ся на декого з панів і провідує тільки деяких.)

Про те пригнобленне й безнадійність, про той страшний, розпучливий попросту, стан душі в Шевченка, який спричинила перша його подорож по Україні, свідчать найкраще його ж таки слова в листах до Кухаренка, писаних майже в рік пізніше. „Був я торік на Україні, — пише він до свого друга — був у Межигорського Спаса, і на Хортиці, і скрізь був і все плакав. Сплондрували нашу Україну, катової віри, німота з Москалями, щоб вони переказили ся“. Таким самим сумом і безнадійністю віє і від другого листа, писаного того ж самого 1844 р.: „На Україну я не надіюсь, там чорт ма людей, німці прокляті, більш нічого; я в марті їду за границю*), а в Малороссію не поїду, бо там опріч плачу нічого не почую“.

*) Це не наступило.

18. І на цих переживаннях, на цім новім душевнім тлі, починають зароджувати ся нові думки та вслід за тим починають кристалізувати ся нові погляди. Давні, подекуди зідеалізовані, образи відходять на задній план, або й бліднуть, а на їх місце висувають ся нові, гірким бочем і важким жалем пронизані картини сучасного лихоліття. Змінюєть ся загальний кольорит, стає відмінним і тон та настрій поетичних творів: Ясна краса уступає, а її місце займає здебільша темна, супокійний, більш лірично-елегійний тон давніших поезій переходить у різкий, подекуди драматичний, що підносить ся не раз до екстази. Добрі, наївні сльози автора „Катерини“ та щира, тиха молитва творця „Гамалії“ перемінюєть ся в гіркий плач найкращого сина України над її упадком та в пересторогу, а то й проклін у бік своїх — перевертнів і чужих — ворогів.

19. У виду стану, в яким представила ся Шевченкові тепер Україна, виринає перед ним ряд питань, на які він шукає відповіді: Що спричинило той стан? хто є винувником тої загальної руїни? чи сучасне покоління дбає про направу тих невідрадних відносин на Україні, а вслід за тим — яке те покоління? яку мету повинна собі покласти українська суспільність і що робити, щоб її досягнути? Ось ключ до розуміння політичних поем від „Розритої могили“ до „Заповіту“. На ці всі питання стараєть ся поет у них відповісти. А відповідь вийшла така, що ще сьогодні становить основу національно-політичних, а

подекуди й соціальних поглядів кожного свідомого Українця.

20. „Хто винен?“ — насуваєть ся поетові ще таки на Україні (перед поворотом до Петербурга). І в „Розритій могилі“ (Березень 9/10.) стараєть ся він відповісти на те складне питання: Завинив — по його думці — Богдан, бо в переяславській угоді (1654) злучив Україну з Москвою. І вислід з того тепер такий, що чужинці (Жиди, Німці) розпаношили ся на українських землях, а Москалі нівечать до решти України; та ще й земляки — перевертні помагають їм у тій руїницькій роботі.

21. Що така відповідь не розв'язувала загадки в цілости та не вдовольяла поета, бо була одностороння, бачимо з його дальших творів на громадянські й політичні теми. Він відчув, а може й зрозумів, що переяславська угода не була якимсь легкодушним учинком Хмельницького, а радше впливом нещасливих політичних комбінацій, а може й конечности*). Тому десь глибше лежить причина сучасної культурної руїни на Україні: її треба шукати не в минулому, а в сучасному життю народу. І так повстає друга політична поема, „Чигирин“. Її льогічну зв'язь та ідейне спо-

*). Що для Шевченка Богдан і дальше був великим, а вислів „у колись придумана б“, є тільки відруховою поетичною гіперболею, про те свідчить зараз таки по повороті до Петербурга намальована картина „Дари Богданові“ і ряд пізніших поем (диви: „Вел. Лях“, „Суботів“ (Мир душі твоїй Богдане), „Гори мої високі“, (Батька Богдана могила мріє...) і и.).

віднення з „Розр. могилою“ не важко пізнати. Там, як і тут, виходить поет від минулого; одначе в „Розр. мог.“ вину за сучасне лихоліття приписує поет Богданові, а руїницьку роботу перевертнів уважає тільки за наслідок Богданового вчинку, за те в „Чигирині“ каже справді, що Чигирин, себто гетьмани, не мали сили вдержати те, що здобули, але з головним доктором звертаєть ся проти сучасного покоління, і це є якраз провідна думка сеї поеми: Україна гине, бо теперішнє покоління не спить, сучасна суспільність нечинна, з гнилою, сукроватою кров'ю; образ калюжі укритої буряном. І от — те покоління винно, що так погано на Україні, і його поет береть ся будити зі сну. Коли зважимо дальше, що „Чигирин“ є впливом розмов, що їх вів Шевченко з Бодянським у Москві, розмов, які сбертали ся довкола відродження славянських народів на Заході, звідки Бодянський недаєно вернув, та в яких оба щирі Українці — патріоти даремне шукали за проявом чогось бодай подібного серед своїх земляків на Україні, то ціла концепція сеї поеми стане нам зовсім ясна: Там у Чехів, Сербів... рух, національно-культурна праця в повнім розгарі, багато молодих ідейних людей, а тут... „заснула Вкраїна“; а те „життє“ на Україні Шевченко лише що перед кількома місяцями так добре пізнав; — важкі думи налягли душу поета і — повстав „Чигирин“.

22. Третя з черги політична поема, „Сон“, є знову тільки дальшим звеном того самого ланцюга, якого першими двома є „Розр. мог.“ і „Чигирин“. Тут ще більш глибоко, ще основ-

ніще добираєть ся поет до самого коріння сучасного лиха на Україні та його причин. Вину за нещастє, що спало на Україну, кладе Шевченко на царат, на цілий державний устрій „темного царства“. Хижацька політика Москові супроти України в минулому, нелюдське переслідування гетьманів (Полуботок), систематичне винищування борців за волю — козаків („лїнія“*) за часів Петра I. й Катерини II, це все довело Україну до упадку. А наслідник тих катів України, цар Микола, разом із цілою зграєю сліпих виконавців своєї волі, серед яких знову ж таки не бракує вбраних у московські на німецький лад пошиті шори „земляків“, цей самодержець-кат перемінив на вид чудовий, тихий рай у страшне пекло („Сон“ 129—149“). А Українці безкритично на те все глядять, бо не розуміють „духа правди“, який вкінці мусить вийти переможцем.

Супроти того безмежного страждання душі поета, спричиненого основною аналізою цілого лиха України та роздумуванням над її недолею, аж надто зрозумілий нам той їдкий сарказм та повний глуму й кпин тон, що чуєть ся в цілій poemі. Сюди належить і карикатура царя й цариці та цілого почоту їх послужників. Коли, далше, звернемо увагу на те, з яким серцем вертав Шевченко з першої своєї подорожі по Україні, то його лет (у poemі!) в далекі простори, „де плачу людського не

*) Так називав нарід масові примусові роботи при копанню каналів, висушуванню мочарищ, сипанню валів тощо.

чуть“, не є тільки поетичним образом: це дійсна утеча поета з України в осени 1843 р., де він зазнав стільки душевних мук та все „плакав“, бо „там чорт ма людий“ і „опріч плачу нічого не чути“ (лист до Кухаренка гл. 17). І це змагання, втекти з того пекла, вилило ся в поетичній формі в „Сні“, дарма що Петербург, мета поетової втечі, своєю минувшиною, своїми пам'ятниками та й сучасним становищем як столиця російської імперії, тюрми України, далі до живого пік наболілу душу поета, як се бачимо з поеми.

23. Дві дальші, малі обємом, поезії: „Чого мені тяжко...“ й посвята Щепкинові „Пустка“ не торкають ся тих поем, що перші три, але є важним причинком до пізнання думок і настроїв поета під ту добу; вони обидві дають нам можливість пізнати, що діялось тоді, під зиму 1844 р., з поетом. Вони є впливом переживань у часі другого короткого побуту поета на Україні (літом 1844), коли то він „згорнув крила й упав на землю усею своєю вагою“ (гл. 10), бо ще глибше зазирнув у нетри безпросвітної темряви та ще краще збагнув той майже безвихідний стан, у якому опинила ся ціла Україна (пани й кріпаки). І ось тепер, у Петербурзі, йому тяжко, страшна нудьга давить його серце, що розбите плаче та аж кричить з одчаю; і тільки одно з поета бажання, щоб воно заснуло — на віки („Чого мені треба?“). Ще більше плястично вийшла автоаналіза психічного стану в поезії „Пустка“, якої думки опісля ширше розмальовані в poemі „Три літа“. Опустіле, некрите, темне та холодне згарище

— ось образ поетового серця, для якого подік удасться він до свого сивоусого друга Шепкина. І треба дивувати ся тій силі духа в Шевченка, що в такому психічному стані все таки ще очікує зміни на краще.

24. Той самий безнадійний стан душі поета є вихідною точкою в його посланію „Гоголю“, останній поезії, написаний у Петербурзі, що є неначе вводом до великого „Послання“ землякам. Кількома рисами подає тут поет характеристику української суспільности, що глуха на його слова, мовчки їй байдуже носить кайдани, накинени їй Москалем. Супроти того поетові не лишається нічого іншого, як „плакати“ (в своїх поезіях) над упадком України, хоч би з сього плачу нічого й не вийшло.

25. Зібравши все вище сказане до купи, бачимо, що до „визволення“ з Академії і свого виїзду на сталий побут на Україну написав Шевченко три політичні поеми: „Розрита могила“, „Чигирин“ і „Сон“, у яких стався відповісти на питання: хто винен сучасному лихоліттю України?... Богдан („Розрита могила“), байдужність суспільности („Чигирин“), політичний устрій „темного царства“ („Сон“) — ось винуватники... Таку відповідь дав поет. Не важко вгадати, яких тем у виду того буде поет-громадянин торкати ся в дальших своїх поемах громадянського й політичного змісту. Зовсім послідовно тут поет буде проводити ще докладнішу аналіз передусім сучасности, буде зривати маску облуди, щоб у правдивому світлі показати голу дійсність, та розкривши так очі землякам, поставить у повному блеску

ідеал, до якого вони мають стреміти, вказуючи рівночасно на способи, як його досягнути, або бодай час його здійснення наблизити.

26. Це стало ся в поемах, писаних уже на Україні 1845 р. Вільний художник Шевченко, який з'явив ся на Україні, передусім для київської громади (див. гл. 114), як національний геній, мусів тепер трохи відмінно почувати себе, як се було досі. Правда, загальний погляд поета на сучасний стан України не змінив ся, страждання душі, як вислід того стану, радше збільшили ся, ніж стали меншими (пор. „Невольник“, „Три літа“), але були певні психічні моменти, які пособляли поетичній творчості: свідомість особистої незалежності по скінченню Академії, набутий, дорогою вправді ціною, досвід, вплив деяких гарних, ідейних людей, непохитна певність, що поет як Українець-громадянин ступив на єдине правдивий, бо простий, безкомпромісовий шлях, — те все додало його поетичній творчості широкого розмаху й сили, а разом легкості і ясності та прозорості його поетичним творам, від яких, по словам сучасників „робило ся і солодко і страшно“ і які поет писав нераз і „не надумуючи ся, неначе жартома“.

27. Ряд поетичних творів починається двома прекрасними великими поемами „Іван Гус“ і „Невольник“. Хоч обидва ці твори не належать в обсяг політичних поем і з тої причини не ввійшли в нашу книжечку, все ж таки з важних причин годі їх поминути.

28. Поема „Іван Гус“, яку й сам Шевченко цінив і жалував, що вона була запро-

пастила ся, носить дату „Маріїнське 10/10. 1845, що вказує на час її викінчення, хоч сама ідея мусіла довше назрівати, нїм вилилась на папір. Кониський висказує думку (I, 151), що поема повстала під Великдень 1845 р., що, бодай до частини твору, має деяку правдоподібність. Присвята Шафарикові написана, вже по викінченню цілої поеми, в Переяславі 22/11. 1845. Не місце тут, займати ся жерелами Шевченка*) до цієї історичної поеми, нї входить в славянофільські тенденції поета (про се диви даліше: гл. 74 нотка), а треба відповісти на одно питання: яка ідейна сполука заходить між поемою „Іван Гус“ та політичними поемами Шевченка, або: що має „Іван Гус“ і посвята Шафарикові спільного з іншими Шевченковими творами того часу? — Вистане тільки перечитати першу частину, в якій виведені думки Гуса над визволенням народу з кайдан, а відповідь насуваєть ся сама від себе. Безпросвітне становище чеського народу в часі виступу Гуса, де „кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить“ а „люди стогнуть у кайданах“... і нема ксму їх розкувати, — змальоване зовсім аналогічно, як у політичних поемах Шевченка подібне становище українського народу в тім часі. Треба тільки поміняти престоли і корони на головах, а перед нами стане на цілий свій зріст постать царя Миколи і тих „розбійників-людоїдів“, що „правду побороли“. Сама ж головна особа, Іван Гус, виведена поетом

*) Диви: Іван Брик: „Шевченкова поема І. Гус З. Н. Т. ім. Ш. т. 119—120.

як типовий представник, местник за кривди народу, як „апостол правди і науки“, що його даремне ждав поет для України. Відси виходить ясно і провідна думка поеми: Кождий нарід, отже й український, вирветь ся таки на волю та розторощить свої кайдани і тих, що їх кували. — Тому таку велику агітаційну силу мав сей твір серед Шевченкових земляків.

Чим Іван Гус для давніх Чехів, тим Шафарик для теперішніх Славян: будитель народу до нового, кращого життя, що „засвітив йому світоч правди й волі“, щирий патріот, вірний син свого народу — приклад до наслідування для Українців.

Виходить, тенденція поеми ясна, — вона тягнеть ся через усі майже твори тих трьох років (43-45). Україна зруйнована, народ у темноті; кращі сини його нехай будять до нового життя, а можновладці нехай дрожать, „бо настане великий час небесної кари“...

29. Неначе відпочинком від „злободневних“ питань, що так мучили душу поета, до певної міри поетичною передишкою є історична поема „Невольник“*), написана теж у Маріїнському 16/10, небавом по викінченню „Гуса“. Поет має на думці дати землякам у сій поемі образ гарного життя на Україні „ще за Гетьманщини старої“ у протиставленню до поганой сучасности, де „все плаче, все гине“. Таке — мовляв — було те покоління, що вчило ся не тільки в своїй школі — бур-

*) Диви: Николишин „Т. Шевченко: Істор. поеми“ — 2 вид. ст. 69—78.

«Сі, але йшло на науку в запорожську вільну школу на Січ, де вчило ся любити свій край і народ. — Як дуже накупіло було поетове серце від того, що він кругом бачив, на се вказує кінець поеми, що хоч кравчком захоплює круг інших, політичних поем. Зразу тихий, супокійний виклад про Степана й Ярина, переходить під кінець, не зважаючи на анахронізм, у темний образ руйнування України Москалями та своїми ж перевертнями, козацькими старшинами; а вже вислів бідолашнього Степана, що „Москалі і світ божий в путо зажунали“, відносить ся без сумніву до сучасної неволі України. І сей темний образ зовсім закрив поетові тільки що змальовану ясну картину з минулого: поема закінчуєть ся епілютом, у якому він розкриває нам рани свого серця, що страждає від народнього лиха. Плач, що його ми чули в поезії „Чого мені тяжко“, в „Пустці“ та в посланію „Гоголю“, змагаєть ся тут у розпучливе ридання втопленої, самітної людини, що не бачить перед собою нічого ясного. Темні образи лихоліття на Україні, де „навіть малої дитини нема щасливої“, звалили ся на його зболіле „поточене серце“, яке вже навіть плакати не може, бо „скрізь неправда, де не гляну, скрізь Господа (правду) лають“.

30. На таким ідейним і психічним тлі вирастає небавом у Шевченка ціла низка цінних і в українському письменстві незрівняних, логічно з попередніми злучених, нових поетичних творів яких мета: через докладну аналізу минулого й сучасного життя України вказати на єдине правдивий шлях

до її відродження та поставити ясно ідеал Нації.

31. Зясувавши в перших трьох політичних поемах, що причиною сучасного українського лихоліття є політична злука з Москалями, байдужність суспільности та цілий устрій російської держави, приступає поет до обговорення сучасного становища України з широкої історичної перспективи та вказує на те, що треба робити, щоб привернути втрачену волю. Дієть ся се в широко закривній і чудово скомпонованій політичній поемі — „містерії“ „Великий Лях“ та в тісно з нею звязаній невеличкій поемі „Суботів“, що кінчить ся дзвінким і дужим акордом про певне воскресення України.

32. Обидві поеми мають ту саму дату: „Миргород 21/10. 1845“. — Акція в поемі „Великий Лях“ тільки формально звязана з Богдановим льохом у Суботові, в дійсности ніякої „акції“ нема, бо і душі, і ворони, і лірники, се тільки алегоричні постаті, символи, якими поет послугуєть ся для кращого виведення своїх думок. Коли повсталала думка, написати таку поему, невідомо. Близький до правди буде здогад, що вражіння з поїздки до Суботова й околиць, розкопи, які там робили ся, малювання суботівської церкви Шевченком та його рефлексії при тому, народні перекази звязані з Суботовом і його льохами разом із сучасним станом на Україні, — це все лягло в основу його поеми.

Головна думка поеми така: Всі, в своїх наслідках для України погубні нещасливі події від Хмельницького до Катерини II. склали ся тому саме так, бо українській суспіль-

ности бракувало в отих важких хвилях ясної свідомости ваги тих подій: вона на ділі не знала, як поступати, і в своїй несвідомости або потурала політичним промахам своїх проводирів, або безкритично йшла на зустріч ворогам, або знову в своїй наївности байдуже приглядала ся їх руїницькій роботі на Україні. До тої несвідомости суспільности долучувала ся ще робота темних сил, польських, московських і своїх таки, які всіми способами нівечили всякі зусилля Українців, видобути ся з неволі, та ще й досі стережуть, щоб темний народ не прозрів. І Україна не вивреть ся ще доти на волю, доки її суспільність буде в національному розумінню сліпа, глуха й горбата (як за часів Шевченка). Одначе — кінчить у „Суботів“ Шевченко розпочату думку — на ніщо не придасть ся Москалям їх руїницька робота на Україні, що її колись Богдан у добрій думці їм передав, та не поможуть їм їхні кпини з України, що — мовляв, вони собі тільки своє власне назад відібрали, бо, так як Богданова церква розвалить ся, так піде в нівець його політичний твір (злука з Московщиною) — і Україна буде вільна.

33. Оці обидві поеми, в порівнянні з попередніми, означають важний ступінь наперед. Критикою української суспільности в минулому та вказанням її хибного поступовання, вказанням на „темні сили“, які все стремлять до знищення України, та виведенням нікчемних сучасних типів (у III. ч.) кладе Шевченко міцну підвалину під вироблення національно-політичного світогляду своїх земляків і їх нащадків, а проголошенням, що Україна

встане („Суботів“), прогання зневіру, велить сміло глядіти в майбутнє та — що найважливіше — ясно ставити перед очі мету, до якої Українці мають змагати.

34. В часі перебування поета в Козачковського у Переяславі (падол. 1845) повстали два поетичні твори: поема „Наймичка“, що зовсім не торкаєть ся сучасних суспільно-політичних тем, і наскрізь політична поема „Кавказ“, для якої вихідною точкою є довготривалі й дуже криваві війни Москалів з Кавказцями задля їх підбиття, що, в більших розмірах, почали ся ще в XVIII ст. та закінчили ся в 2. пол. XIX. Заінтересування Шевченка Кавказцями припадає ще на час його побуту в Петербурзі, коли то він зійшов ся зі щирим Українцем-патріотом Яковом Кухаренком, що служив на Кавказі і приїхав був у столицю. І Чужбинський у своїх „Споминах“ згадує, що коли він вернув ся з Кавказу, то Шевченко багато розпитував його про життя й побут Кавказців та цікавив ся їх долею. Знайомство з поукраїнщеною родиною колишніх Французів де-Бальменів, які визначали ся ліберальними поглядами, мусіло тут теж чимало вплинути. Відомо, що один з них, Сергій, був жонатий із селянкою та ілюстрував політичні поеми Шевченка*), а брат його Яків, приятель поета, служив на Кавказі, де й згинув у боротьбі з Черкесами „не за У-

*) Тільки тим способом, що при арешті в зшитку Шевченка найдено не тільки поетичні твори, але й відповідні до них малюнки, дасть ся пояснити виразна заборона на засланню писати й малювати.

країну, а за її ката". І саме ця смерть поетового друга Якова, щирого Українця, для чужих державних інтересів дала безпосередній товчок до написання сеї поеми. До того всякі „патріоти“ дуже носили ся з тими буцїм то цивілізаційними походами Москалів на Кавказців і величали (на приклад московський поет Пушкін) їх „побіди“, дарма, що сотки тисячів нічим неповинних російських (у тім і українських) жовнїрів платило за ті підбої життям. У тім часі війна розгорїла ся була наново і, певна річ, багато мусїв поет про неї наслухати ся між людьми, серед яких він тоді бував. Доля Кавказців так живо нагадувала йому долю Українців і він тямив дуже добре, як виглядає та „культура“, що її несуть Москалі підбитим Черкесам. Коли ж у тім, для поета таким ненависним, поході згинув і його приятель Яків, тоді се спонукало його виказати ціле лукавство й усю облуду московського уряду, що ними він послугуєть ся для закриття дійсної мети тих грабіжницьких походів.

35. Не несення культури й християнства є метою тих походів, а загарбування все нових земель і поневолення їх народів: павня політика ненаситних московських царів. Як виглядає та московська „культура“, на се вказує ціла поневолена Росія, де стільки народам заборонено й словечком обізвати ся за своїми правами. А „християнство“ — се тільки пусте слово, за яким крім поверховних знаків, храмів, ікон, кадил — нічого нема; первісної ідеї християнства: любови ближнього й служення правді, й слїду не остало. За таке

то „отечество“ довелося пролити добру кров тому, що повинен був згинати в боротьбі за волю України. Така боротьба повинна бути метою, до якої мають стреміти всі кращі сини сучасного покоління.

36. З цього бачимо, що поема „Кавказ“ ідейно зближена зі „Сном“. Думку, почату там, провадить поет далі. Постать царя-самодержця в палатах, змальована в „Сні“, виведена тут на широке поле його хижацької політики, що в теперішности („Кавказ“) остала така сама, яка була в минулому („Сон“). Тож на питання, поставлене поетом спершу, дає він ще яснїшу відповідь: Вина за нещастя України паде на царат; його політика супроти України буде все йти на її знищення; в його інтересі буде вона тратити своїх найкращих синів; щоб Україна виборела собі волю, злука з Московщиною мусить бути розірвана*).

37. Та Шевченко зовсім ясно здавав собі справу, що до досягнення високого ідеалу нації: самостійности, треба основної перебудови суспільности, зміни в її етичній і національно-політичній світогляді. А ця перебудова повинна зачати ся від верхів, від українських панів. І до них ото звертаєть ся він у найближчій поезії, в своїм величавім „Посланію“.

38. В горі (гл. 14.), було вже сказано, що Шевченко в часі своїх археографічних

* Зі споминів сучасників знаємо, що Шевченко не дуже то вірив у дійсну федерацію Славян, бо не довіряв Москалям, щоб вони в будучому зрели ся своєї заборчої політики супроти України. На ту тему й вели ся суперечки між Шевченком і КМ Братчиками.

поїздок для „Комісії“ заїхав до Вюниц і там знеможений хворобою понаписував у часі від 14. до 22. грудня свої поетичні твори: „Послання“ (14/12), „Псалми“ (19/12), „Маленькій Марянні“ (20/12), „Минають дні...“ і „Три літа“ (22/12). З них коротенька поезія „Мал. Марянні“ не звязана з тенденціями прочих, а в великій „Минають дні“ розкриває нам знову поет своє зболіле серце та висказує горяче бажання, жити дійсним життям, перейнятим любов'ю до людей, бо хоча страшно вмирати в неволі, але ще страшніше жити безділним життям на волі.

39. Ряд цих поезій розпочинаєть ся політичною поемою „Послання“, написаною до панів. Є се неначе новітнє „Поученіє дітям“, батьківське картання їх прогріхів та рішучий зазив до поправи. Всі дані, сказати б, громадянське й товариське право до написання такого твору в тому часі поет уже мав. Досвід, набутий у важкій школі життя, а відтак на Україні, давав йому змогу критично й об'єктивно дивити ся на поступованнє земляків; інтелектуальна вищість*), характерність і пошана, якої він зазнавав скрізь як поет і художник, давали йому право стати в ролі учителя й національного проповідника однаково для тих людей, з якими він сховався, як і для тих, що їх особисто не знав; по докладнім представленню в попередніх творах національного життя на Україні в минулому, по критиці політичних промахів і на-

ціональних гріхів, по виказанню облудної політики московських царів, словом: по всесторонній аналізі причин сучасного лихоліття на Україні, веліла поетові льогічна консеквенція, й громадянське сумління, не тільки загально говорити про байдужність сучасної української суспільности, ганьбити перевертнів та висміювати змосковщених „земляків“, але всесторонньо представити думки й діла тих, що в їх руках у великій мірі лежала будуча доля України, виказати їхні хиби та вказати на єдине правдивий шлях, яким їм слід іти.

40. До сього річевого підкладу долучив ся ще й психологічний момент, що вже таки безпосередно спонукав поета до написання сього твору. Були се його настрої й душевні переживання в Густині й Дегтярях та вкінці недуга у Вюнищах.

Те, що поет бачив у Густині, мусіло щерть перелити чашу його терпінь. Типовим прикладом вандальського нищення Москалями української старовини та свідомого затирання слідів давньої української культури була саме бездушна робота черця Паісія при „відновленню“ тої старої будівлі (диви гл. 13).

Так на очах української суспільности гинула старовина! Опісля гостина на балю в Дегтярях, де Шевченко „відважив ся“ артистові-кріпакові плесканнем у долоні висказати своє признание, на загальне здивування й негодованнє панів, тих самих, що на словах пишали ся своєю поступовістю й ліберальністю, та відтак стріча з тим сердешним мущиком й його оповіданнє — се мусіло прида-

*) Легенда про „неуцтво“ Шевченка вже основно збита новими розслідниками.

вити зовсім душу поета: воно нагадувало йому його ж таки недавню долю та до решти отворило йому очі на дійсну вартість сучасних земляків-панів.

41. Коли ж небавом опісля поет, знеможений важкою недугою, у Вюнищах зліг і в наслідок того вразливість його ще змогла ся, тоді ті переживання останніх часів у цілій своїй погані ожили перед його очима та спонукали його „сидя на саніх“ (бо ж і такі думки мусіли приходити!) сказати землякам слово правди... І поет написав „Послання“. Вказання хиб сучасного покоління українських панів та вказання на конечну зміну їх поступовання є головною темою цієї поеми.

Темнота і брак розуміння важких суспільних питань, брак самостійної думки й сліпе малпування чужини, безмежна зарозумілість, облудні гуманні фрази на словах, а цинічне визискування селян на ділі, незнання рідної мови, безкритичний, у своїх наслідках дуже шкідливий, погляд на українську історію — оце в головному найважливіші характеристичні черти українських панів, сучасників Шевченка, яким прийдесть ся за ті всі свої гріхи тяжко відпокутувати на народньому суді. Щойно коли вони основно змінять ся і щиро збратають ся з тим кріпаком, якого досі визискували — оживе добра слава України.

42. Сказане в „Послання“ продовжує Шевченко в тісно з ним звязаній політичній поемі „Холодний Яр“, написаній теж для панів. Закривання перед народом правди, несправедливий осуд Гайдамаччини з боку па-

нів, неминучий народній суд за соціальний визиск — ось головні мотиви цієї поезії.

43. До творів на суспільно-політичній темі треба властиво зачислити й Шевченкові „переспіви“ Псалмів*). Се в дійсності не переклади, бо псалми з Біблії становлять тут тільки основу, на якій поет своїм власним ладом обробляє знані нам з його політичних поем теми, відповідно до свого національно-політичного світогляду...

Воля, правда, добро, братолюб'є..., божий суд над ворогом, пімста за криваві діла, суд над неситими царями, просьба божої помочі на катів... оце головні мотиви Шевченко-

*) Інтерес Шевченка до Святого Письма датується від найраніших літ його молодости: на нїм же він учив ся грамоти. Не маємо певних відомостей, чи займав ся поет його лектурою пізніше, в часі свого перебування в Петербурзі, одначе замітним стає факт, що від 1843 р. (перший раз у „Безталаннім“ добирає він щораз частіше епіграфи зі Св. Письма до своїх творів („Сон“ „Іван Гус“, „Великий Лях“, „Кавказ“, „Послання“...). Мета тих епіграфів ясна. Покликуючи ся на Св. Письмо, хоче поет своїм поглядам, голошеним у тих творах, надати ще більшої ваги й підчеркнути їх правдивість. Одначе та обставина, що се, до того з такою послідовністю, робить поет щойно від 1843, велить нам додумувати ся, що се стало ся під впливом лектури та особистих знань з людьми, що стояли близько до Св. Письма. Безперечно міг тут у дечому заважити старий „біблієць“ Брюлов, але певний вплив мусіли тут мати деякі московські, а головно польські круги, що в своїх ліберальних реформаторських цілях покликували ся часто на Св. Письмо. Польська еміграційна література в своїм містичнім месіанізмі черпає відти повними пригорщами. (Див. гл 95, 108, 109, 113; порівн. також: Щурат — „Святе Письмо в Шевченковій поезії“, Львів 1904.)

вих „Псалмів“, що так добре достроюють ся до його других творів.

44. У Юнищах написана також поема „Три літа“, що має велике значіння для пізнання духового розвитку поета в рр. 1843—1845. Думку, висловлену в поезіях „Чого мені тяжко?...“ „Пустка“, „Посл. Гоголю“ та в епілюгу до „Невольника“, продовжує тут поет далі, освітлюючи перемену свого погляду на світ і людей на тлі своїх трилітніх переживань... Поет не той став! Щира наївність і віра влюдей розбила ся об холодну дійсність; досвід навчив критично дивити ся на життя; поет став прозрівати і даремне шукає за людьми: їх нема. Самотність опанувала душу поета.

45. Збірку „Три літа“ гідно закінчує безсмертний „Заповіт“, написаний по невиліченій ще недузї, в Переяславі. Спричинені недугою думки про можливу близьку смерть велять великому Громадянинові сказати землякам своє останнє слово, лишити нації завітання. Поетова особа тут неначе відходить зовсім на задній план, а наперед висуваєть ся величній ідеал великої, вольної, нової Семі, ідеал волі України, окропленої злою кровю ворогів..., невмируще слово найбільшого Українця, проголошене так ясно перший раз від пробудження української нації, дороговказ для дальших поколінь! —

46. На цім кінчить ся Шевченкова збірка „Три літа“ і zarazом закінчуєть ся й заокруглюєть ся поетове слово на суспільно-політичні теми. Від виказання причин сучасної великої руїни національної культури на Україні пе-

рейшов поет до аналізу хиб своєї суспільности та, вказавши на спосіб поправи того стану, проголосив великий ідеал нації: самостійність. Це стало ся в обговорених політичних поемах від „Розритої могили“ до „Заповіту“, що становлять таким чином одну нерозривну цілість, якої поодинокі часті ідейно та логічно так тісно зі собою зв'язані, що ні одної з них не можна пропустити без шкоди для цілості.

47. Оці поеми становлять поетове „вірую“ в справах національно-політичних і загалом суспільних, у них виложений світогляд великого Українця-громадянина. Подібні думки подибуємо в Шевченкових поетичних творах ще й пізніше. Нераз торкався він ще суспільно-політичних тем, одначе, хоч як вони подекуди цінні, головно як доказ непохитности Шевченкового світогляду, так у дійсности нічого вони нового не приносять. До суспільно-політичної картини, ярко й ясно начеркненої в роках 1843—1845, поет пізніше то тут, то там добавляє одну — другу черточку, яка одначе в нічому не змінює первісних головних рис.

* * *

48. в) Розвиток політичного світогляду Шевченка. Коли по прочитанню збірки „Три літа“ з вдякою й подивом глядімо на її творця та даремне шукаємо за подібними, ідейно спорідненими творами в українському письменстві до-Шевченківської доби, то саме від себе насуваєть ся питання: Чому ніхто перед Шевченком не порушував таких

тем та — найважливіше — що склалося на такий саме світогляд поета і як він розвивався?

49. Відповідь на перше питання коротка й легка: Українське письменство, що з Котляревським стає по змістові й формі народним, мусило в своїх починах обмежитися до чистого етнографізму, зазначаючи більш відрухо́во, чим свідомо відрубність українського народу від його сусідів, при чім — як знаємо — давня українська традиція й загальноєвропейський зворот до народності грали головну роль. Щойно поволи, непомітно, то тут, то там, починають відзивати ся немілі голоси, в яких чується ся жаль за минулим та протиставляється своє рідне чужому, одначе воно зовсім не впливає на зміну суспільно-політичних поглядів у письменників від Котляревського до Метлинського — розуміється, наскільки се видно в їх творах, бо докладніші дослідження показують дійсний світогляд бодай декого з них у трохи іншому світлі*). До того й психіка тих перших письменників, панів з роду, не допускала до різкішого ви-

*) Автономістичні, а то й самостійницькі тенденції ліберальних панів Лівобережжя, що виявилися передусім в „Історії Русов“ і в місії Капніста, не могли остати без впливу на пізніших піонірів українського літературного відродження. В ліберальному напрямі впливала теж діяльність Сковороди. Приналежність Котляревського до полтавської масонської льожі „Любов Правди“, з якою у зв'язку стояло таємне товариство зі стремлінням до політичної незалежності України, і та обставина, що він у себе сердечно гостив польського революційного емісарія Тимка Падуру (в р. 1825), ведить нас трохи іншими очима дивитися на автора „Енеїди“. — Приставання

ступу проти усталеного порядку, хоч у душі може й нераз ворушилася яка „нова“ думка.

50. Розмалювавши незнане досі, тому й інтересне, і на зверх гарне, патріархальне життя простолюдина та налюбувавши ся романтичними образами не простудіюваного як слід минулого буйного життя українського станового лицарства, мусіла українська література ступити крок далі, коли український нарі́д мав настільки життєздатних сил, щоб у будучому зайняти належне місце поруч із іншими щасливими народами. Мусіли долучитися до попереднього нові, творчі елементи, що потрапили б етнографічну масу перемінити згодом у модерну, свідому своїх цілий націю. Та на те було треба нових людей, з новим, революційним світоглядом, який під ту добу, як побачимо далі, в західній Європі і в Росії уперто промощував собі дорогу. І тут саме різні, соціальні політичні, національні й інші обставини склали ся на те, що тою новою людиною для України став Тарас Шевченко.

51. На світогляд кожної людини складаються різні елементи, з яких найважливіші: природний, часто унасліджений по батьках нахил до чогось; відносини, серед яких приходить

Евгенія Гребінки з членами петербурського гуртка Петрашевців та його зв'язок з ліберальною родиною Рєпніних кидають теж світло на автора суспільно-сатиричних „Приказок“. — Сатира на кріпацтво „Пан та собака“ ультра-льовального пізніше Артемовського-Гулака та його переслідування поліцією в часі польського повстання — теж дещо нам кажуть!

ся жити людині в дитинстві і які лишають на молодій душі незатерте вражіння; домашнє виховання; виховання в молодечому віці, наука, лектура, тощо; вплив людей, з якими людині приходить ся стрічатись, даліше — загальні суспільні відносини того часу, до яких людина мусить займати якесь становище.

Сї, чи подібні, елементи склалися на загальний світогляд Шевченка. Та нас тут найбільше цікавить те, як формували ся його національно-політичні й соціальні погляди, що вилили ся так ясно в його суспільно-політичних поемах.

52. Перших зародків, що лягли в основу пізніших суспільно-політичних поглядів Шевченка, треба шукати безперечно в Кирилівці, в тих суспільних відносинах на Правобережжю, серед яких прожив поет 15 літ, доки по волі свого пана в осени 1829 р. не вийшов далі в світ, що стелив ся перед ним незнаний...

З повним упадком самостійности давньої Польщі з кінцем XVIII ст. і прилученням її части, правобічної України, до російської імперії ні на крихту не переіменили ся ті суспільні відносини, що затвердили ся були на правім березі Дніпра. Ніде так різько не виступали соціальні, національні й релігійні противности, як саме в тіснішій батьківщині Шевченка: католицькі польські пани-дідичі і православні українські кріпаки-селяни — що ж спільного між ними могло бути, як тільки ворожнеча й ненависть, що входила в кров і кість та передавала ся як важке насліддє батьками дітям і дальшим поколінням. Унаслідила їх і крі-

пацька дитина Тарас. Коли хлопець ріс і приходив до розуму, пізнавав чимраз краще ту соціальну неправду, те „пекло“, в якому коротали своє злиденне життя його батьки, рідня, усі селяни-кріпаки. Вдумлива молода душа мусіла одначе вже скоро від самої обсервації перейти до застанови над неодним питанням. До сього спонукувала Шевченка традиція минулого, збережена в народніх піснях, оповіданнях, переказах. А найважнішим чинником мусіли тут бути оповідання діда Івана, свідка й учасника колівщини. Одначе певно, що даремне шукав Шевченко відповіди на ті питання: її прийшло ся поетові найти аж ген пізніше.

53. До тих елементів, що формували молоду душу Тараса, ніщо або мало що додали інші чинники: домашнє виховання й наука. Про „виховання“ кріпацького сина, опісля сироти, нема що й говорити. Він ріс як інші селянські діти, серед природи, зданий сам на себе; а наука у „п'яного дядька“ не багато принесла. Вона дала вправді Шевченкові знання грамоти, ключ до пізнішого самоосвічення, та ще деяку здорову думку мусіло вщипити читання Святого Письма, одначе позатим ніщо. Хиба що самовільне й драконське поступовання дяко-учителів зі своїми учнями зродило в душі молодого хлопця протест проти всякого насилля.

54. Що ж виніс Шевченко на дальший шлях свого життя? Виніс досить багато.

Напевно ненависть до кріпацького ладу і ніжну приязнь для всіх, хто показує іскру спочуття для занедбаного селянина.

Виніс багато гіркого почуття сирітства й безпорадності, які були такі глибокі, що огорнули всю поетичну творчість Т. Шевченка від першої до останньої стрічки.

Виніс почуття відокремлення, замкнутості, через що не зразу відкривав свою душу.

Під впливом оповідань і традиції виплекав у собі незломний порив до кращого, до волі, ще більше скріплений нахилом до малювання.

Він сповів свою душу чарами рідної природи, пісні і взагалі поезії.

Змалечку виявив нахил до міркування й таким чином надбав поважний матеріал, щоби з нього вийшла гарна видатна людина.*)

Оце завдатки, з якими 15-літній хлопець пішов у світ, щоби для свого пана вивчити ся малярства.

55. Аж тепер починають ся „Lehrjahre“ найбільшого українського поета — громадянина. Щойно тепер, під різними впливами навчив ся Шевченко розуміти теперішнє, звязувати його з минулим — і так поволи, дорогою аналізи всіх явищ українського суспільного життя, дійшов він до національно-політичних поглядів, які висловив у своїх поетичних творах 1843-1845 рр., а їх вершком являється безсмертний „Заповіт“ із зазивом до земляків, щоб усіх своїх сил приклали до будови вольної, нової Семі.

Учень „п'яного дяка“ і автор „Заповіту“ — оце той довгий шлях, яким ішов духовий розвиток Шевченка.

*) За І. Стешенком: Життя і твори Т. Шевченка З. Н. Т. ім. Ш. т. 119—120 ст. 33.

56. Уже в Вильні (1829 р.), а ще більше в Варшаві, де Шевченко опинив ся в сам передодень польського повстання (29/11. 1830), мусіло запасти неодно зерно в серце будучого автора політичних поем. Тут він уперше заізнав ся з заходами й цілями польських революціонерів, що в дотепних і острих сатирах виступали проти урядової Росії та приготувляли ся до відбудови своєї батьківщини. Годі навіть сумнівати ся, що вже в Варшаві доводило ся Шевченкові нераз пригадати ся над відношенням України до Польщі й Москви, тим більше, що ці питання порушували самі Поляки, які в своїй устній і письмений агітації вказували на Україну як на складову частину відбудованої Польщі.

Ці впливи скріплювала ще знана любов Шевченка до Дуні Гашовської, Польки-патріотки, яка перед очима кріпака, сина зневоленої України, снувала пляни про майбутню волю свого рідного краю. Ця знайомість поглибила в його душі ще більше розуміння соціальної кривди, вона ще яркіше утвердила думку, „чом би і нам кріпакам не бути такими ж вольними людьми“ (Кониський I, 53).

57. З весною 1831 р. бачимо Шевченка вже в Петербурзі. Чи поширив ся хоч трохи світогляд поета за довгий час перебування його під важкою, грубою рукою Ширяєва — невідомо. Але мабуть без помилки можна сказати, що в тім часі ледви чи міг Шевченко в своїм духовім розвитку поступити наперед: ні середовище, серед якого він жив, ні сам цеховий майстер, ні груба — механічна робота — не могли сьому пособляти. І таким

пізнав Шевченка Сошенко: загулюканого, прибитого малярського челядника — кріпака. Щойно ця хвиля має для духового розвитку поета незвичайно велике значіння. Знайомість із Сошенком, а вслід за тим з українським поетом Гребінкою, професором Академії мистецтва Венеціановом, артистом і секретарем Українцем Григоровичем, світилом Академії артистом Брюловом, московським поетом-романтиком Жуковським і іншими — вводить Шевченка в круг людей гуманних, ліберальних, високо-ідейних, впроваджує в сферу найкращих представників тодішньої інтелігентної суспільности в Росії. До того визволення з кріпацтва (22/4 1838) відчиняє талановитому маляреві двері Академії та дає можливість як вільній людині користати з усіх добутків культури і придбане покласти відтак на услуги рідному краю.

58. Не будемо тут слідити за тим, як колишній кирилівський псалтирщик міг стати товаришем таких високо-вчених людей, а лише звернено увагу на ті моменти, що мають вагу для розвитку поглядів автора політичних поем...

На підвалинах, винесених з Кирилівки та поширених впливами нового життя на чужині, головню в Варшаві, починає тепер поводи підносити ся ціла будівля національного і суспільно-політичного світогляду Шевченка. Перше місце займає тут безперечно вплив Гребінки. Він, сам поет, познайомив Шевченка з українським письменством, його ліберальні погляди служили Шевченкові дороговказом при виборі лектури. „Історія Ру-

сов“ та ще інші історичні праці запізнали Шевченка не тільки з самими фактами, але, що важніше, давали певний напрям його думкам щодо відношення Поляків і Москалів до України в її минулому.

Перебування в товаристві високо культурних і вчених людей, розмови з ними, користання з книгозбірні Брюлова, того ворога „феодалів-собачників“, мабуть епігона „Біблійного Товариства“, нові знайомства з чимраз ширшим кругом людей, диспути з товаришами в Академії — все це складало ся на те, що Шевченків світогляд ширшав з дня на день, а його відношення до всяких досі нерозгаданих питань ставало щораз ясніше.

59. Важко прослідити ті всі впливи, що їм підпадав поет в часі свого перебування в Петербурзі, але одно певне, що крім поодиноких людей впливали на Шевченка цілі гурти, з яких представниками він був знайомий, та захоплювали його тодішні суспільні течії з помітною ліберальною, а то й революційною тенденцією.

Безперечно стрів ся Шевченко вже тут у Петербурзі з тайною революційною роботою польської еміграції, що по невдалім повстанню засипувала землі колишньої Польщі своїми письмами, поширюваними емісарями-пропагаторами. Можна з великою певністю сказати, що ті ідеї не були для Шевченка ні чужі, ні нові. Уже в часі свого короткого побуту в Варшаві (диви гл. 56) чув він неодноразово, що тепер ясніше зрозумів. Посередниками були тут люди, з якими він стрічав ся, а між ними мабуть важну роль відіграв

молодий Поляк, студент Демський, що жив на квартирі разом із Шевченком та не лише був його вчителем французької мови, але й мав у своїй бібліотечці твори Міцкевича й Лелевеля, представника Молодої Польщі в стоваришенню „Молодої Європи“.

60. Вплив тих ідей на Шевченка треба розуміти *mutatis mutandis*! В них найшов він елементи, що ввійшли в його суспільно-політичний світогляд. Цим впливам не треба приписувати зиключного значіння: вони ділали разом із іншими, тоскріплювали вже набуте. Ворожнеча проти Росії як ворога Польщі впала в Шевченка на податний і підготований уже ґрунт та зробила з нього непримиримого ворога царів і цілої царської політики, спрямованої на нищення України. Ідеал кривавої розправи за визволення Польщі ставить, разом з іншими впливами, ясно перед очі Шевченка ідеал самостійної України, задушевне бажання ще й декого з інших Українців та давніших і сучасних Шевченкові тайних гуртків*).

61. Вже польська агітаційна література торкала ся ідей славянофільства. Одначе ще ширше запізнав ся Шевченко з сею ідеєю в кружку тих освічених людей, що в нього він попав у Петербурзі. Се були люди, що на

*) Коли агітаційним засобом для польської революційної пропаганди служила навіть українська Гайдамачина (диви — Щурат: Основи Шевченкових зв. з Пол. 226—227), то тим більше міг Шевченко, якому ту славу козацьку передав її учасник, дід Іван, деліяти в своїх поетичних творах образи з тої славної бувальщини, коли то „Залізник і Гонта Ляхів покарав“.

чолі з Жуковським стояли в близьких зносинах із представниками московських (з Москви!) славянофілів, які — в противенстві до западників (Белінський) — ставили ся сяк-так прихильно до української літератури й Шевченка (гл. 88).

Не можна заперечити й впливу на Шевченка тих людей, що стояли близько до М. Петрашевського, який пізніше утворив у Петербурзі тайний політичний кружок (диви гл. 104).

Ці й інші чинники впливали не тільки на Шевченка, але дали основу до подібних поглядів серед Українців у Петербурзі і до повстання якогось близче незнаного українського гуртка, що в ньому Шевченко грав немаловажну роль (гл. 113). Про цей то гурток висловлюється поет із таким захопленням у листі до Кухаренка, мовляв, „козацтво ожило“ в Петербурзі (гл. 11).

62. На таким ґрунті творив ся, ріс і кристалізував ся національний і суспільно-політичний світогляд Шевченка. В часі першої поїздки поета на Україну (1843 р.) він уже майже зовсім заокруглений. Шевченко їде на Україну з певними вже поглядами і тому являється для гуртка київської молоді як „світильник“, „яко видиме оправдання її натхнення звиш“ (гл. 114).

Одначе хибна була б думка, що побут Шевченка на Україні не мав ніякого впливу на його світогляд. Вгорі (гл. 17) було згадано, як важко поет терпів від того, що бачив і переживав. І це саме, а до того товариство деяких ідейних і поступових людей, поглибило

його попереду набуті погляди та утвердило його в них: Дійсність стала незбитим доказом теоретичних міркувань, а захоплення, з яким стрічалися його поеми і висловлені в них думки серед деякого з Українців, головню в гуртку київської молоді, впевнювало його в тім, що шлях, на який він ступив, єдине правдивий і доцільний.

63. У виду того слід підчеркнути, що Шевченкові суспільно-політичні погляди не витворилися щойно під впливом членів Кирило-Методіївського Брацтва, а набув їх поет, у головних основних чертах, уже в Петербурзі. Що поет не йшов манівцями, а відразу став революціонером, речником вільної, демократичної й незалежної України та безпощадним ворогом її ворогів, у тому найбільшу вагу має безперечно сама індивідуальність Шевченка і його вдача, що не любила закривати думки й недоказувати слова, але стреміла до щирої, чистої правди. Свою думку щодо національних і суспільно-політичних справ України продумав Шевченко до кінця, як ніхто з його великих сучасників, не виключаючи й хиткого та непрозорого Куліша, ні запальчивого замолodu, але опісля холодного вченого, неофіта Костомарова. А вони ж усі жили до певної міри серед подібних суспільних течій та підпадали подібним впливам, як і Шевченко! Що більше: вони набули систематичну освіту й мали засоби до поширення й поглиблення свого знання. Ні одного, ні другого в Шевченка не було. Але поетова душа, змалку накіпала бунтом проти всякого насилля й неправди, попавши на

пригожий ґрунт, віднайшла себе саму: поет заговорив ясно й щиро, як дійсний патріот, як великий громадянин Українець.

64. Зрозуміло, що не відразу дійшов поет до своїх останніх висновків. Щойно докладна аналіза минулого й сучасного українського життя в його цілості довела Шевченка до кінцевої синтези, зробила з нього ідеолоґа самостійної України.

І хоч поетова праця над своїм національним самовихованням та його діяльність около піднесення своєї країни з упадку провадилася, як ми бачили, не без впливу подібних чужих (польських, московських) ліберальних та революційних стремлень, однак Шевченкові ідеї в дечому різняються від аналогічних чужих. Вони на свій час серед українського громадянства нові, а однак такі ясні, прості — сказати б реальні, та розтощують противника своєю залізною послідовністю. Нема в них ні абстрактного містицизму, ні месіянїзму сучасних польських поетів, нема псевдо-ліберальних та егоїстично-національних кличів московських і польських славянофілів. При своїм бажанню щирого братерства між народами великої славянської сімї Шевченко все має на думці передусім свою Україну і через його твори дужим, гарним акордом звенить його „caeterum censeo“, висловлюване нераз у гуртку молодих київських ентузіастів: „Я нічого не хочу, тільки щоб люди свого не цурались“.

*

*

*

65. г) Елементи суспільно-політичного світогляду Шевченка в його поетичних творах першої доби (до р. 1843). Шевченкові погляди, що лягли в основу його поем на суспільні теми (1843-1845 р.), зароджувалися поволі вже в 1. добі його поетичної творчості і відбилися вже в його творах від найстарших поезій до „Гамалії“ включно. І незвичайно цікаво слідити за тим, як у тих творах спершу незаметно, неясно, опісля чимраз яскравіше вибиваються на першодумки, які в своїй логічній консеквенції мусіли doprowadити до того величавого національно-політичного світогляду, що його подибуємо у Шевченка опісля, і якого золотим вінцем являється „Заповіт“.

66. Молодий, 24—25-літній поет у далекому, чужому Петербурзі в перших своїх поезіях на загальне відходить від загального тужливо-романтичного напрямку, яким ішли його попередники в московській і українській літературі.

67. Згадки про давнє минуле України в українським письменстві до Шевченківської доби подибуємо вже в Котляревського, опісля в Маркевича, в деякого з поетів і письменників „Харківського Кружка“, та найсильніше звенять ті звуки в чистокровного романтика А. Метлинського, якого твори визначаються сердечною любов'ю для України, української минувшини й рідної української мови. Однак у творах усіх тих поетів те минуле України являється в далекій, неначе сірим серпанком окутаній, безповоротній давнині: се неначе туга старика за своїми молодими літами.

68. На той шлях сентиментально-романтичної поезії ступає й молодий Шевченко, однак відразу чується в його творах якийсь новий тон: в його душі не тільки пасивно відбивається те минуле, але чимраз ясніше й різкіше починає воно виступати як протиставлення до поганої сучасності, чимраз більше поет підчеркує ту різку різницю, аж поки не стає співцем минулого для сучасного і сучасного на тлі минулого. І загалом бачимо вже в перших творах Шевченка, що він не тільки пасивно спостерігає життєві явища, але відразу якось ставить ся до них, стає на певному становищі. У тих творах уже то тут, то там подибуємо певний суспільний елемент, чуємо не тільки слово поета, але й громадянина-Українця. Пізніший апостол правди й волі та братерської любови уже зарання починає переживати пекло, бо „дивиться ся на людий душою“ („Думи мої“). Він пізнає всяких лиходіїв, та не знає зразу їх назвати. Се для поета попросту „люди“, „злі, чужі люди“, „вороги“ — в різних постатях і обставинах. І вже перші поетом виведені постаті терплять від тих їм неприхильних „людей“. Коли в „Причинні“ страждає дівчина-сирота від насміху „чужих людий“, а в „Тополі“ гине під гнетом семейних сквов (матеріалізм матері), то вже в „Катерині“ те лихо виведене на ширше поле суспільної кривди, яку спричинює деморалізація, нанесена на українське село московською салдачною; тут уже і той „ворог“ означений докладніше: це „Москалі — чужі люди“, що роблять лихо з невинними дівчатами.

69. Бачимо, як скорим кроком поступає національна свідомість поета. Першим, або одним із перших творів, де поет виразно зазначає своє національне становище, слід уважати поезію „До Основ'яненка“. І вислів, що „в Московщині кругом чужі люди“, і бажання поета, „поборотись з Москалями, як би малось сили“, і пересторога „смій ся, лютий враже, та не дуже, бісів сину!“, і віра в незмиручість українського слова та в те, що вкінці виявиться ся „чия правда, чия кривда і чий мідти“, і нарешті зазив до Квітки, щоб у своїх творах оспівував славне минуле України для науки своїм і чужим — все це є промовистим свідомством національних поглядів Шевченка в ту ранню пору, а останнє ще й до того показує нам, чого вимагав поет від своїх сучасників — українських письменників і як дивився на поетичну діяльність узагалі.

70. І він сам стає співцем минулого для сучасного. Вистане звернути увагу тільки на кілька прикладів з поезій першої доби, щоб побачити, як у згадках про минуле звенять не лиш тони туги за тим минулим, але й чується бажання, щоб воно вернуло ся, поет часто протиставить йому погане сучасне, то тут, то там вказує на винувників лиха, докоряє сучасному поколінню: все це елементи, які складають ся на світогляд пізнішого автора суспільно-політичних поем.

71. Вже в „Перебенді“ кобзар „тяжко, важко співає про те, як Січ руйнували“; вислів у „Тарасовій ночі“, що „над дітьми козацькими поганці панують“, та молитва в „Гайдамаках“ („Свято в Чигирині“)

„А ви Україну ховайте,
Не дайте матері, не дайте

В руках у ката пропадять“ —

мають своє значіння не тільки для політичних відносин у добу козацьких та гайдамацьких повстань, але є й поетичною алегорією до сучасного становища України, на яке ще виразніше вказує поет у своїй поезії „Думи мої“... словами: „А над нею (могилою) Орел Чорний (= Москалем)

Сторожем літає“.

В противності до панування „поганців“ на сучасній Україні й національної байдужності її жителів виведений з національно-педагогічною метою прекрасний образ здисциплінованої громади, що тому й уміла панувати, в незрівнянім „Івані Підкові“.

72. Первні національно-політичних поглядів поета, введених пізніше так широко й ясно та безкомпромісово в його поемах 1843—1845 р, подібують ся, як бачимо, вже тут. Богато їх стрічається й у „Гайдамаках“, звідки вистане навести ці два вислови:

„Діди лежать, а над ними

Могили синіють...

А онуки? їм байдуже,

Пана м жито сіють“. — мотив часто повторюваний у поезіях від „Розритої могили“ до „Посланія“; а далі недвозначне вказання на сучасне політичне поневолення України й брак національної свідомості в земляків:

„Тяжко! важко! Кат панує,

А їх (Гонту, Залізняка) не згадають“
(Треті півні).

Це були б у головному важніші націо-

нально-політичні й суспільні погляди Шевченка щодо сучасного стану України, як вони подибують ся вже в поезіях з першої доби.

73. Та крім того в тім самім часі во-рушать душу поета й інші, загальніші ідеї, се славянофільство та гуманні, загально-людські думки про братерство й правду міжлюдьми, без уваги на їх національну принадлежність.

Славянофільські погляди Шевченка подибуємо в „Гайдамаках“ і в „Передмові“ (чи радше посліслові) до них*). Не виведені вони тут ширше, як пізніше в „Гусі“, не ставить ся до них поет критично, як у „Вел. Ляху“ й „Посланію“ — одначе є вони доказом, що вже в часі писання „Гайдамаків“ був Шевченко обзнайомлений з ідеями славянофільства, які не були чужі кругам, серед яких поет у Петербурзі обертав ся.

Правда, між тоном, який звенить у цій поемі і кількома поетовими рефлексіями на тему славянофільства, чуєть ся певну дисгармонію, неначе тут відзиваєть ся якийсь

*) „Болить серце, як згадаєш!
Старих Славян діти
Впились кровю, а хто винен?
Ксьондзи Бзуїти. („Гупалівщина“)

„Як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми Славяни, серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братають ся знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозмежованою-останеть ся навіки од моря і до моря славянська земля“.

(„Передмова“)

чужий поетові звук! Цю неспівзвучність ставрав ся дехто (Щурат) пояснити в той спосіб, що ті славянофільські рефлексії появили ся в поемі вже в часі її писання, або навіть по її закінченню, під впливом чиеїсь посторонньої думки. Хтось із близьких поетові людей звернув йому увагу на те, що „Гайдамаки“ ще більше поширять пропасть між Славянами (Поляками й Українцями), от поет, слухаючи того голосу, вставками на славянофільські теми неначе ставрав ся ті антагонізми затерти.

74. Хоч така думка правдоподібна, одначе й без посторонніх впливів можна пояснити ту двоїстість у Шевченкових „Гайдамаках“. В описах розправи народу з його гнобителями, в змалюванні подій коліївщини, чуєть ся тепле серце поета, гайдамацького внука, що на власні очі бачив червінець, подарований Залізнякам хлопцеві з Кирилівки*). Поет залюбки розмальовує ту „славу козачу“ та недвозначно стає по стороні гайдамаків, бо так наказували йому його національні й соціальні погляди. Тим часом набуті, не дійсною konieczністю викликані, а радше під впливом певної доктрини, „школи“, засвоєні, славянофільські ідеї пригадували ся поетові при писанню його поеми і, гамуючи його первісний, елементарний порив до бунту проти всяких гнобителів, зроджували рефлексії, які то тут то там виливали ся в поемі жалем, що „одної матері діти“ „впились власною кровю“**).

*) Шевченкова примітка до „Гайдамаків“ (ч. 14.)

**) Загалом славянофільство Шевченка є трохи иншого кресу, як приміром Костемарова або де-

75. Національні ідеї Шевченка, про які була мова в горі, не мають нічого спільного з імперіалістичним націоналізмом народів-завоювальників: вони в поета виросли на високоетичному тлі гуманності, любови людини до людини, братерства та ненависти до всякої неправди. Сі ідеї, які таким чином ставлять поета в ряди найкращих борців Європи за права людини, звенять могутньо й різко в його пізніших творах, однак вже в поезіях першої доби пробиваються вони чимраз дужче наверх*).

кого з членів КМБрацтва. Шевченко є настільки славянофілом, наскільки воно не суперечить його суспільним і національним поглядам як Українця. Ся ідея захоплює його найбільше тому, бо через неї назріває можливість визволення України. Однак пропагатором тої ідеї Шевченко не став, бо мабуть відчував її абстрактність та, що найважніше, не вірив у щирість деяких славянофілів. „Гус“ є одинокою поемою, в якій поет ширше висловлюється про славячохітьство, та ще й „молить ся“ за велику славянську братню семью, маючи, як усе, на думці передусім Україну. Однак опісля в „Вел. Ляху“ й „Посланню“ показує він правдиве обличчя українських панів, що в „славянофіли“ пруть ся, а свої мови не знають.

*) на пр 1) „Люди, люди,
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люди! („Гонта в Умані“)

- 2) „Бо за людий сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіть ся: то конфедерати,
Люди, що зібрались волю боронить“ („Гайдам.“)
- 3) „Нема правди, не виросла,
Кривда повіває“. (Епілог до „Гайдам“)
- 4) „Де ж ті люди, де ж ті добрі,
Що серце збіралось
З ними жити, їх любити? („Катер.“)

76. У виду того духове обличчя Шевченка в часі його першої подорожі на Україну (1843 р) представляється менше більше так: 1) В справах загально-людських і етичних: ідеал свободи людини, братерства між людьми, ненависть до всякого насилля, любов до понижених одиниць, гуртів і націй... 2) В справах Славянщини: захоплення великою і в основі величною ідеєю великої славянської семі, основаної на братерстві та взаємній любові — (при тім вихідною точкою є рідний край!). Поза теорію мабуть поет тоді не був вийшов і ледви чи практично уявляв собі розв'язку цієї проблеми... 3) В справах України: свідомий націоналіст, патріот з ворожнечею проти всіх національних і політичних ворогів України; пропагатор української слави в минулому для розбудження національної свідомости в сучасного покоління.

Всі ці ідеї то стояли в поетовій свідомості ясно перед очима, то лежали в підсвідомості його душі, відчуті або прочуті — а над усіма царило одно дуже, могутнє почуття: безмежна любов до України та туга за нею.

Поїздка на Україну все це утвердила, поширила й поглибила: ідеї стали набирати конкретніших форм.

В. Шевченкові суспільно-політичні ідеї на тлі західно-європейських і російських ліберальних стремлень першої половини XIX ст.

а) Вплив західно-європейських ідей на Схід.

77. У своїх суспільно-політичних поемах проголосив Шевченко своєму громадянству „нове слово“, яке до того часу ні так ясно, ні так різько не було ще проголошене і в яким поет-громадянин виловив ідеал новітньої самостійної Нації.

Вище було сказано, якими шляхами йшов розвиток суспільно-політичних думок поета, таких оригінальних і до певної міри самостійних, що від них робилося „солодко і страшно“ навіть таким суспільним реформаторам, як Костомарів.

Однаке при всій своїй оригінальності могли ті ідеї зродитися тільки серед певних обставин, вони не могли явити ся серед суспільности, яка на прийняття таких ідей була б зовсім неприготована.

78. Що ліберальні погляди на Україні не були новиною, про це була вже згадка. В першу чергу грала тут ролю своя давня традиція, яка по упадку самостійности України не переривала ся ніколи, але продовжувалась то в тайних, ширшому загальному невідомих, змаганнях до автономії, чи навіть самостійности (Капніст!), то в „нелегальних“, як святощі бережених рукописних творах („Історія

Русов“), то вкінці в родинних мемуарах, обрязах, будівлях, руїнах, могилах і т. д. Зберігав її також простий народ у своїх переказах та історичних піснях, не дали їй загинути кобзарі-бандуристи.

Ті ідейні стремління дістали могутню піддержку та станули на твердій основі під впливом нових західно-європейських ліберальних змагань кінця XVIII. і початку XIX ст., в яких вони найшли своє суспільно-етичне оправдання.

79. Ідеї свободи, братерства й рівности, боротьба за права людини, кличі самостійности націй — видвинені французькою революцією — не вгавали, а котили ся з Заходу на Схід, прибираючи в практиці, відповідно до обставин і суспільно-політичних відносин у поодиноких державах, різноманітні форми, що виявляли ся то в стремлінню до народности і в романтичному захопленню усім народнім, то в літературних творах і етнографічних, історичних та граматичних студіях, то в тайних ліберальних, часто містичних, кружках, то вкінці в політичних змаганнях до скинення чужинецького ярма.

80. На Схід діставали ся ті ідеї різними, безпосередніми й посередніми, дорогами. Відколи цар Петро I. („Великий“) „пробив вікно в Європу“, від тоді західно-європейські впливи в Росії кріпшали; їм підпадали навіть короновані голови на російським престолі. До поширення тих нових ідей багато причинювали ся походи російських військ у Францію (в часі наполеонських війн), студії молодих людей за границею, французька й німецька лі-

тература, в яку залюбки вчитувалися інтелегентські круги в Росії, агітація Поляків по втраті самостійності Польщі за відзисканням незалежності, проваджена письмом — у перепачковуваних до Росії закордонних емігрантських виданнях і словом — через окремих висланців — емісаріїв.

81. Вже з кінцем XVIII ст. зустрічаємо серед російської інтелігенції людей, що були ознайомлені з філософією доби Просвіченості*), захоплювалися ідеями деїзму**)

*) Просвіченість XVIII ст. — се почасти науковий рух як на приклад давніша схоластика, почасти є се переворот на цілім обсягу культури і змагає до того, щоб явища природи й людського життя пояснити й вивести із загальних, від навчання релігії незалежних, причин та завести на людським розсудку оснований життєвий лад (раціоналізм) для здійснення загального щастя й добра. Ся тенденція філософії просвіченості, не зважаючи на великі труднощі для свого здійснення, явила ся жерелом добра, бо принесла з собою дух примирення, братерства й миролюб'я і тим самим підняла своє століття високо над усіма давнішими добами людського духа. Слава свободи сумління й високої чистоти релігійного переконання лишить ся все за добою Просвіченості.

**) Деїзм — умовний рух доби Просвіченості — повстав на англійським ґрунті і поширив ся скоро на континенті, головню в Франції. Він є властиво впливом руху на користь релігійної толеранції. Безплідна боротьба між поодинокими релігіями викликала вкінці потребу, найти те загальне, що лежить в основі всіх форм позитивної релігії, не зважаючи на історичні різниці між ними. При тім відкидано догматичні різниці і роблено сироби діїти до загального християнства, яке проголошувало чистим і справжнім. В практиці доводило ся зрікати ся традиційних обявлень, на які покликуєть ся кожда ре-

вчитувалися в дотепні вільнодумні твори Вольтера*), або знову вглиблювалися в нерозгадані тайни західно-європейського містицизму**), такого подекуди близького московській душі.

літійна система, і шукати сього загального християнства виключно філософічною дорогою. Та тут мусів цей рух вийти поза межі християнства й висунути ідею загально-людською, абсолютно-потрібною і в сім розумінню природної й zarazом розумної, на людським розсудку основаної, релігії.

*) Вольтер (Francois Marie Arouet Voltaire 1694—1778), найголовніший представник і найкращий літературний виразник доби Просвіченості. В своїх поетичних творах (писав драми, епоси, сатири, повісті), філософічних трактатах і в історичних працях та публіцистичних розвідках звертав він свій ідкий дотеп і все-руйнуючий глум проти всього традиційного усвяченого, проти релігійних переконань свого часу. Живий, образний виклад та дотепний жарт, разом з легкістю стилю й оригінальністю думок, причиняли ся до поширювання його творів, а з ними й ідей, серед величезного числа читачів та давали почин до нового ліберального світогляду освічених верств суспільності („вольтеріанці“).

**) Містицизм явив ся як реакція проти „релігії розуму“, раціоналізму. В повних чуття душах збудила ся могутча туга за чимось незнаним, що могло б удоволити серце та його піднести. Ця туга виявляла ся або в мрійливім культі дружби й любови, або в обожанню природи, то знову в захопленню рідним краєм і волею, в стражданню над утраченим раєм невинності; часто було се змагання до вникнення в глибину релігійних почувань, стремління до „зеднання з Богом“, до злиття з Ним у хвилях екстази в одно. І саме ці таємничі пориви душі, всупереч усякій логіці й „здоровому“ розсудкові, найкраще дадуть ся назвати містицизмом. При всій своїй „хоробливості“ причиняли ся ці стремління до піднесення людяности, до любови понижених і соціально покривджених, — і як такі знаходили вони голосний відгомін у масонських льожах. [гл. 92*)]

Той могутній західно-європейський умовий рух 2. пол. XVIII ст., що ідейно підготував великий політичний і соціальний переворот на Заході (франц. революція), не станув на місці, а давав, разом зі здобутками франц. революції, почин до нових ідей, які в результаті мали допровадити до розв'язки замотаних національних, політичних і соціальних проблемів. Взяти ся до їх вирішення прийшло ся XIX-ому століттю.

82. Між новими рухами перших десятиків нового (XIX) століття, які безпосередно або посередно мали вплив на формування світогляду суспільності в Росії, в тім і української, найбільше значіння мають: ідея панславізму, нові соціалістичні теорії сен-сімонізму та містикою забарвленого фуреризму, революційні змагання „Молодої Європи“.

б) Панславізм, Сен-Сімон, Фурє, „Молода Європа“.

83. Перших зародків ідеї панславізму треба шукати в нових, видвигнутих у часі побідних наполеонських походів, кличах, які мали на меті піднести високо прапор французької нації й національності. Тоді щойно почало творити ся поняття модерної нації й національного питання. В Німеччині дало це почин до змагання, получить розбиті німецькі племена в одну велику німецьку націю (пангерманізм), а на славянському ґрунті знову зродив ся могутній рух, званий панславізм: ідея сполуки всіх Славян в одну цілість. Цьому останньому пособляли визвольні ідеї європейської освіти та національна традиція

колишньої могутності Славян. Відискання самостійности Сербії давало надію на здійснення славянофільських мрій. Спершу мали ті ідеї виключно культурні (літературні) взаємини на меті, одначе скоро перемінив ся літературний панславізм у політичний, що змагав до злуки Славян в одну велику державу*).

84. До поширення ліберальних думок про соціальний устрій людства причиняли ся голосні в перших десятиліттях XIX ст. ідеї Сен-Сімона й Фуріє.

Сен-Сімон (Claude Henri Saint-Simon, 1760-1825), основник першої соціалістичної школи і творець модерного соціалізму, змагав до того, щоб сотворити щось велике для добра людства, усунути соціальне й моральне лихо в народнім житті та зготовити загальнонародне щастя. Він чув, у собі покликання, стати мессією людства. Його ідеї, виложені головню в двох творах: *Catéchisme des industriels* (1823) і „*Nouveau Christianisme*“ (1825), розвинені його учнями в сен-сімонізм: Робітниче питання ставиться тут як соціальний проблем сучасности, його розв'язка як властиве завдання суспільности, та вказує ся на шляхи до його вирішення за соціалістичними поглядами Сен-Сімона.

Другий твір („*N. Chr.*“) трактує про релігійну реформу суспільности через нове християнство, основане на чинній братній любові.

По смерті С.-Сімона утворили його прихильники й учні (сен-сімоністи) першу соціалістичну школу, яка від 1825—1832 серед

*) Про славянофільство в Росії й Польщі — диви далі!

широких кругів суспільности поширювала нову соціалістичну науку.

85. Широка популярність і загальне зацікавлення припали в долю ідеям Фурє.

Francois Marie Charles Fourier (1772—1837), основник спеціального соціалістичного систему й соціалістичної школи фурєристів, належить до тих фантастів, які вірили, що їх провидіння покликало на те, щоб вони утщали люду.

Його обемисті письма містять у собі пестру мішанину чудних нарисів, дивовижних обчислень, казочних фантазмагорій, грубих помилок та разом із тим важких незбитих правд. Вони замотані, новими, здебільша вишуканими зворотами переладовані, та часто такі неясні, що правдиве їх значіння остає сумнівним.

Найцінніше в його письмах, це критика дійсних економічних і суспільних відносин.

Думка про соціалістичну перемену суспільности, усунення всіх дотеперішніх форм народної господарки й політичної спільности межує з умовою хоробливості.

Фурєризм дійшов шойно по смерті Сен-Сімона, під кінець життя його творця, та ще більше по його смерті, до більшого значіння. Пособляла сьому агітація деяких визначних прихильників Фурє, що з його цілої системи виграбли практичне соціалістичне зерно та подбали про його поширення.

86. Політичну перебудову Європи поклала собі за мету „Молода Європа“, що повстала головню за почином Йосифа Мацціні (Giuseppe Mazzini 1808 — 1882). Був се

мрійник-ідеаліст, що з подиву гідним само-відреченням та витривалістю служив своїй високій ідеї: відродженню своєї отчизни та гуманности, волі й загально-людському щастю. По невдатній спробі, викликати впр. 1831 і 1832 повстання в середній Італії, опинилися італійські повстанці разом зі своїм духовим провідником Маццінім у Швейцарії. Тут зійшовся М. з політичними конспіраторами інших народів. Ті самі змагання й спільна доля на чужині злучили цих молодих борців за волю в одно стоваришення, що його утворив Мацціні з заснованою 1832 р. „Молодою Італією“, „Молодою Польщею“ та „Молодою Німеччиною“. Так повсталася 1834 р. „Молода Європа“, що зараз на самім початку проголосила кличі волі, рівности й людяности та закликала до боротьби проти шляхти, королівства, папства та всяких пересудів минушини.

Хоч цей зв'язок, до якого мали приступити ще й „Молода Франція“, „М. Швейцарія“, „М. Іспанія“ й інші, не тривав довго, бо вже 1836 р. видалено його членів поза межі Швейцарії (до Англії й Франції), однак вплив його на поширення ліберальних думок був дуже великий, а через польську еміграцію проникав і до Росії та зокрема відбивався широким відгомном на Україні.

87. Згадані вище західно-європейські ліберальні ідеї та загалом нові думки, дїставши ся на Схід, побуджували до переоцінки давніх суспільних поглядів і в результаті допроваджували до зміни світогляду спершу одиниць, а відтак менших або більших гуртів суспільности. Вони витворювали фермент,

який робив ширші круги здатними до прийняття нових ідей.

в) Славянофільство в Росії, на Україні, в Польщі.

88. В першу чергу мусіла попасти в Росії на плідний ґрунт ідея славянофільства, чи пак панславізму, що скоро прибрала ідеалістичні на око черти „панрусизму“. До того дали почин самі західно-славянські славянофіли (Добровський, Коляр, Ганка й и.), які при недостатчі віри у власні сили свої симпатії звертали до Росії, того „могутнього“ славянського царства.

Спершу ідея славянофільства в Росії не мала ще таких яскравих політичних черт, а була здебільша рухом культурним, що в романтичній ентузіязмі змагав до пізнання Славянщини та мав прикмети щирого народолобства. Він виявлявся головню в творах літературних та в студіях народнього життя. Однак згодом повстає ціла школа російських славянофілів, які цю ідею розширюють на російським ґрунті і вносять до неї чимраз більше прикмет політичних, часто не без признак ретроградности й опортунізму.

Початок цій школі дав гурток людей, що склався в Москві в 2. пол. 30-их років XIX ст. Йому не бракує ідеалістичних понук, які однак опісля уступають, а на їх місце висувається тенденційне вивищування єсього російського супроти західно-європейського. Тільки Росія зберегла — мовляв — первісну, чужими впливами незаражену, сла-

вянську душу, яка виявляється в правдивім християнстві, що задержалося єдине в російським православ'ю, в російським самодержав'ю та в „офіційній народности“ (московській!). Тільки Росія репрезентує здоров'я й життя, а Захід гниє і упадок*), тож тільки на чолі з Росією відіграють Славяни першу роль в усьюдській культурі! Тому виступали вони проти Петра I., бо в його реформах добавували безпотрібне руйнування національної специфічно-російської культури. Так само дуже ворожо ставилися до Німців, яких вплив на культурне життя Росії, головню від Петра I, був дійсно великий**).

До цього напрямку належали: А. Хомяков, брати Ів. та Б. Кіреєвські, брати Іван та Кость Аксакови, почасти професори Михайло Погодін та Сергій Шевирьов.

89. На Україні і серед Українців мусів — розуміється — славянофільський рух найти ентузіязтичних прихильників. Перші помітніші його прояви зустрічаємо в Харкові, де він не виходить поза межі ідеалістичного романтизму та має своїх головних представників у Ізм.

*) Противну думку висловлювали т. зв. „западники“. Були се люди, що вважали для Росії необхідним, цілком перейняти західно-європейську культуру з усіма здобутками її новішого розвитку, і що в обстоюванні якихсь самобутніх форм російського життя бачили застій і назадицтво. До сього напрямку належали видатні письменники й учені: Белінський, Герцен, Тургенев, Некрасов і и.

**) Вороже відношення Шевченка до Німців, що часто подибується в його поетичних творах, треба мабуть приписати впливові цієї школи московських славянофілів.

Срезневському, Корсуні та Метлинському. У їх писаннях помітна державно-російська патріотична черта, яку вони (Корсун, Метлинський) уміють погодити зі своїми славянськими симпатіями та навіть українофільськими поглядами.

Поміж тодішніми Українцями-славянофілами займає безперечно перше місце учень Шафарика М. Бодянський*), у якого славянофілство виходить з чисто ідейних понук та не має тих несимпатичних державно-льоальних черт, як у харківців. Зі своїми поглядами підходить Бодянський хиба найблизче до славянофілства Шевченка (диви гл. 74, нотка).

У харківських славянофілів „учився“ молодий Костомарів, що від романтичного захоплення Славянами дійшов відтак у Києві до практичної розв'язки славянофільської ідеї з українського національно-політичного становища, а саме до федеративної всеславянської республіки, про яку мріяли члени основаного в Києві в пол. 40-их рр. „Кирило-Методіївського Братства“, якого творцем і ідейним батьком був Костомарів.

90. У польським славянофілстві дадуться замітити дві фази: Перша, до 30-их рр. XIX ст., з визначною прикметою русофільською, з масонськими льожами, зі славянофілством в області науки й літератури, і друга, що тісно вяжесться з подавленням польського повстання. Провідна думка цієї славянської ідеї, голошеної в оснóвуваних за границею товариствах, зосереджується в цім: Польща призначена на провідника в ділі ви-

*) Про нього диви гл. 9 (нотка).

зволання Славян, тому всі Славяни мають злучитися під проводом визволеної Польщі. Ся думка має свою основу в тодішнім „месіянізмі“, голошенім у польській еміграційній літературі, яка бачила в Польщі вище післанництво. В містичнім захопленню вірила вона, що „Польща за свої терпіння встане і сповняти ме апостольську місію; вона буде для людства Христом-Мессією, який понесе між поневолених і поневіряних проповідь любови з заповідями свободи й рівноправности. Людство відродиться й оживе духом Христовим через Польщу і Славянщину, яку злучить Польща словом любови. Через Польщу й Славян зійде царство божє на землю“. Головними представниками цього польського месіянізму були Товіянський і Міцкевич.

91. Так бачимо, що — коли говорити про політичний бік славянофілства, то воно і в Москалів і в Поляків мало — то явні, то скриті — імперіалістичні цілі, а тільки серед київських К.-М. Братчиків виявило ся в своїй найідеальнішій формі (гл. 116—120*).

Так ідеї славянофілства прибирали, як ми бачили, ріжнородні напрями, залежно від обставин і національної приналежности кругів, серед яких вони ширили ся.

г) Масонські льожі й тайні товариства.

92. Одначе поруч або й разом із оцими ідеями ішли часто в парі ще й інші національні, політичні й соціальні ліберальні думки, яких жерелом були згадані вище (гл. 82-

*) Про КМБр диви: М. Возняк: „Кирило-Методіївське Братство“, Львів 1921.

86) західно-європейські рухи. Вони ширили ся в Росії то в масонських льожах, то в тайних товариствах. І одні і другі до себе дуже зближені*). Істнування російських льож

*) Початки масонських організацій сягають ще по кінець середновіччя; вони виникли зі стоваришень каменярів та мулярських майстрів (масон = муляр), що зразу гуртували ся під патронатом монастирів, а опісля від них почідилювали ся в окремі товариства, між якими передове становище довгий час займали „масони“ з міста Штрасбурґу (1459). В протягу століть поширили ся вони по цілій Європі та поглибили ся ідейно. — Вільно-мулярський (масонський) звязок лучить усі поодинокі стоваришення; є се вільні брацтва, звязані без огляду на суспільне становище, національну приналежність та релігійні переконання членів, тільки законом етики, як спільним тим усім, що змагають до чогось вищого. Цілий звязок ділить ся на вільні громади (льожі), які знову лучать ся в Великі льожі. Засобами, якими він до осягнення своєї мети пслугуєть ся, є, крім деяких символічних і ритуальних обрядів, передусім наука й приклад, опісля плекання гарних товариських зносин та виконування гуманних діл. Вільно-мулярський звязок не є тайним, тільки замкненим у собі товариством; бо тайним не є ані його істнування, ані його ідеї, члени, закони, історичний розвиток. До тайни зобовязуєть ся член масон. льожі даним чесним словом тільки відносно до певних знаків, якими масони між собою пізнають ся, і культу. Діяльність звязку є двояка: внутрішня, духовна, і зовнішня, видима. Перша змагає до духовно-морального впливу на членів, щоб їх ублагороднювати та виховувати до еманципації від пересудів, забобонів і пристрастей. Зовнішня діяльність виявляєть ся в ділах милосердя й гуманности, в основуванні добродійних інститутів. — Певна містика додавала масонським льожам таємничости, а ліберальні ідеї в справах релігійних і суспільних робили їх членів борцями за поступ людства, та з другого боку придбали завзятих ворогів серед консервативних кругів суспільностей.

не було для нікого тайною, одначе їх діяльність і особистий добір членів були серед широких кругів суспільности незнані. Доступ до них мали тільки вибранці, часто з високих аристократичних родів, злучені спільними ідеями для ущасливлення людства. Свобідніше могли масонські льожі розвивати ся за володіння містично настроєного царя Олександра І., що спасення Росії 1812 р. приписував одному Провидінню та, перенятий євангельськими ідеями, поклав собі за завдання, повернути правдиве християнство в Росії.

93. Поруч із масонськими льожами, а ще більше, коли їх із реакційних мотивів позамикано, ширили ся тайні товариства, в яких бачимо менше містицизму, а більше радикальних революційних прикмет, як у масонських льожах.

94. Нас цікавлять передусім такі товариства й масонські льожі, які мали на меті перебудову державного ладу в Росії, бо з ними ідейно звязані визвольні змагання Українців, сучасників Шевченка.

95. Реформу суспільности мало на меті під патронатом Олександра І. засноване в 1814 р. „Біблійне Товариство“, якого головою був князь Ал. Голіцин. І хоч всно собі поставило за головне завдання, релігійне виховання народу, яке мало бути основою для зеднання всіх християнських вір на основі євангелія, одначе противники цього товариства говорили, що його діяльність змугала до повалення царату й утворення з цілого людства одної республіки з одною, спільною всім, вірою. Наслідок тих поговорів був такий, що сам його покровитель охолов до давніх

ідей, а його наслідник, Микола І. скасував товариство в 1826 р.

Реформаторські змагання, які викликало „Біблійне Товариство“, ширили ся в масонських льожах. Між ними замітні:

96. Полтавська льожа „Любов правди“ (1818—1819), до якої належав Іван Котляревський. У звязку з нею було тайне товариство під проводом маршалка дворянства переяславського повіту, Лукашевича, яке задумало поставити собі за ціль політичну незалежність України.

97. Друга льожа, „Обеднаних Славян“, заснована в Києві 1818 р. (існувала до р. 1822), ширила републиканські ідеї та мала між своїми членами крім Українців також Москаліз і багато Поляків. Одним із почесних членів цієї льожи був декабрист С. Волконський, рідний брат українського генерал-губернатора Миколи Репніна, якого так високо цїнив і з якого донькою Варварою приятелював Шевченко.

98. Федеративну злуку славянських племен мала на меті теж Одеська льожа, до якої належав пізніший основник тайного „Товариства обеднаних Славян“, Петро Борисів.

99. Републиканські та загалом політичні ліберальні ідеї, що поширювали ся в масонських льожах, ширили ся по їх замкненню далі в тайних товариствах, які ідейно підготували революційне діло „декабристів“ (грудень 1825).

100. На місце замкненої київської льожи „Обеднаних Славян“ засновано в Києві 1823 р. згадане вище тайне „Товариство Об-

еднаних Славян“. „Катехизм“ того товариства, зладжений Петром Борисовом, пропагував скасування кріпацтва, зрівнання усіх станів з усуненням привилеїв, релігійну та національну терпимість і освіту народа. Кінцевою метою товариства мало бути зєдинення всіх Славян у сполучі самостійних демократичних республік, які у спільних справах мали слухати ухвал спілкового конгресу.

101. Це товариство злило ся з „Південним Товариством“ під проводом Павла Пестеля. Сдин з представників „Півд. Тов.“, Бестужев Рюмін, переконав членів „Тва Обедн. Сл.“, що треба наперед збройною силою виробити тверді основи для свободи рідного краю, заки осягнуть ся остаточну мету: обеднання всіх славянських племен.

102. Менше радикальне було „Північне Товариство“ декабратів з головою Микитою Муравйовом. Воно хилило ся до конституційного монархізму, побудованого на широких федеративних підставах.

В справах України було становище декабристів не все ясне. Пестель не признавав Україні права на незалежність, Муравйов між державами, що мали входити в склад будучої великої конституційної російської імперії, вчисляє й Україну.

103. По здавленню повстання декабристів перериваєть ся діяльність тайних організацій*). Щойно военні невдачі російського

*) Про те, як революційні думки ширили ся й опісля, головню потьськими конспіраторами, дивись далі гл. 106-109.

царизму на Кавказі дають можливість московським революціонерам подумати про нові тайні організації, що мають вплив і на Україну.

104. Сюди належить тайний гурток М. Петрашевського в Петербурзі, зложений із самих найзавзятіших фуруеристів. Члени цього гуртка думали про децентралізовані національні республіки, злучені в російській державі на зразок Злучених Держав у північній Америці. Одним із перших завдань уважав Петрашевський уже від 1843 р., пропагувати думку про скасування кріпацтва. Таксамо жадано повної терпимости в справах віри та осуджувано невірність військової служби*).

д) Польські політичні товариства.

105. На поширення революційних думок у Росії, а з окрема на Україні, мала великий вплив діяльність польських тайних політичних товариств, основаних головню в 30 рр. по здавленню польського повстання, за кордоном на еміграції і в краю, на правобережній Україні. До великого впливу сих товариств причиняли ся різні обставини. Вони мали часто добрих організаторів та повних пошвяти пропагаторів — емісаріїв. Їх політичні

*) Про те, чи знав ся Шевченко ближе з людьми, які опісля були членами цього гуртка, годі щось певне сказати. Одначе близька знайомість петрашевця Момбеллі з Гребінкою, у якого він пізнав Шевченка, кидає деяке світло на сю справу та велить додумувати ся бодай деякого впливу сього середовища на світогляд автора політичних поем.

плани обіймали й Україну, де вони в польських дідичах мали часто щиріх прихильників та матеріяльних помічників. Їх ідеї ширили ся в друкованих за кордоном виданнях, які вже тим, що були заборонені, збуджували цікавість і заінтересованне.

Серед українського, національно мало свідомого, дворянства вони викликували симпатії до визвольних змагань Польщі та будили аналогічні думки про волю України*), тим більше, що самі Поляки думали скорше при допоміж України досягнути свою мету. Розуміється, що не уявляли собі „визволеної“ України инакше, як у злучі з Польщею.

106. Сильний вплив мало згадане вже (гл. 86) стоваришенне „Молода Польща“, що зорганізувала ся в швайцарськім Берні 12/5. 1834. Головним пропагатором ідей „М. П.“ був Шимон Конарський, що мав перш усього на меті, сполучити для спільної праці всі тайні кружки на Поділлі, Волині й Київщині, які змагали до відбудовання давньої Польщі. Він то викликав на тих російських землях революційний рух, названий „Конарщиною“. Коли по двох роках „М. П.“ розсипала ся, продовжав він свою конспіративну роботу далі, аж 1838 р. увязнено самого агітатора та переведено масові арештування серед польських конспіраторів. Сі масові арешти та вкінці прилюдне страчення Конарського у Вильні 1839 р. причиняли ся ще більше до поширювання революційних думок, які через те набирали широкого розголосу.

* Диви — Щурат: „Тоаст за українську республіку“).

Між польськими революційними товариствами, яких діяльність користувалася особливим впливом, треба ще назвати оці:

107. Засноване в 1832 р. „Демократичне Товариство“, що для поширення своїх ідей видавало власний орган, накликувало до злуки всіх славянських народів на демократичних основах (очевидно — під проводом Польщі). Воно ненавиділо шляхту та осуджувало її за угнітання селянства. Зостріченими революційно-демократичними кличами в інтересі мужика проти шляхти виступали дві секції цього товариства: „Умань“ і „Грудзьонж“. Останнє було навіть схильне до комуністичних ідей.

108. В 1835 р. засновано в Парижі „Славянське Товариство“ зі славянофільською метою. Його план вийшов від Богдана Залеського, а між основниками був і Міцкевич, що разом зі своїми найближчими приятелями заснував знову ж „Товариство об'єднаних братів“, яке стануло на ґрунті католицизму та розвивало діяльність у душі християнської любови й покори, в душі християнської просвіти в згоді з наукою. Се товариство мало звязки з Галичиною, Волиною, Поділлем і Київщиною, а головними посередниками між українськими землями й товариством були два Залеські, Богдан і його свояк Йосип.

109. Поруч із цим товариством вело свою пропаганду „Брацтво ім. св. Станислава“, яке має деякі аналогії з Кирило-Методіївським Брацтвом: в обидвох бачимо патронат святих, в обидвох євангельський шлях веде до волі, обидва покористувалися

словами євангелія „І пізнаєте правду й правда визволить вас“, в обидвох намічене відродження свого народу шляхом справжньої християнської освіти й таке ж відродження Славянщини з передовою роллю свого народу, обидва перейняті духом євангельської любови й покори, нарешті в обидвох приходить змагання, зєдинити Славян при допомозі одної церкви.

110. У якому ж відношенню до згаданих вище польських товариств та їх ідей стояла українська політична думка?

Признаючи з одного боку вплив тих ідей на українську суспільність, треба рівночасно з усею рішучістю відкинути погляд, неначе б то подібні змагання серед Українців були звичайною собі копією аналогічних польських. Не слід забувати, що думки про потребу зміни соціального й політичного стану України не переривалися ніколи, а вже давніше під ріжною формою виходили наверх (Капніст, Полетика, Сковорода, а навіть — Котляревський, Гребінка і т. ін.). Діяльність польських товариств, як уже передом московських, давала тим ідеям ясности й ставила їх на твердшу основу, виводила їх із країни мрій на більш реальний ґрунт та „per analogiam“ поширювала їх серед ширших кругів української суспільности. Вона давала Українцям нераз тільки форму, в яку вони вливали свій питомий зміст, далекий від укритого шовінізму та напушистости деяких польських товариств, а такий щиро-народній дійсно ліберальний, як се виказує ідеологія КМБратчиків.

Квантитативно не могла українська політична думка ані в далекому дорівняти сучасній польській, але квалітативно, суспільно-етично, вона її куди перевищила!

е) Спроби творення українських тайних політичних гуртів.

111. Тому, хоч даремне шукати мемо за широко розгалуженими тайними політичними товариствами українськими в 1. пол. XIX. ст., на зразок польських, то все ж таки маємо змогу прослідити, як самотійницька українська думка, зразу непевно й неясно, пробила на верх серед кращих представників української суспільності. Вже в масонських льожах і тайних російських товариствах впливала національна українська ідея на верх: її вносили члени Українці, до неї мусіли сяк або так поставити ся організатори-чужинці. Що більше: ми бачимо, як оця сама ідея спонукує деяких ентузіастів злучувати ся в певні гурти, для її поширення.

112. Так повстало в Полтаві згадане вище (гл. 96.) тайне стоваришення; йому одначе не довело ся розвинути якої небудь замітнішої діяльності: мабуть на першій спробі й скінчило ся. Чи такі спроби в тому часі були й по інших осередках українського життя, не дасть ся з певністю сказати, одначе дуже правдоподібно, що утворення полтавського гуртка не було тільки відокремленим фактом.

113. На початку 40. рр. стрічаємо в Петербурзі якийсь близьке незнаний український гурток, що назверх виявляв свою діяль-

ність аматорськими виставами, одначе мусіли мати й інші, більш широкі, завдання, коли з таким захопленням відзиваєть ся про нього Шевченко*), що в ньому грав немаловажну ролю. Деяке світло на цей гурток кидає пізніший лист, писаний урядником пограничної комісії Левицьким, до Шевченка на заслання: „...Багато є тут таких, що згадують про Вас, а Головка (магістр харків. універз.) говорить, що хоч Вас і нестало, але на Ваше місце найдеть ся до 1000 людей, готових стояти за все те, що Ви говорили.“ Мабуть близька до правди буде думка, що члени цього гуртка стояли в деякій ідейній сполучі з організатором пізнішого тайного російського товариства (гл. 104) Петрашевським та його однодумцями.

114. У середині 40 рр. утворив ся в Києві коло Куліша гурток молодих ідеалістів, які пізніше зорганізували КМБрацтво. До цього гуртка пізніше прилучив ся Костомарів, по своїм перенесенню з Рівного на посаду до Києва. У своїм „Історичнім оповіданні“ подає Куліш характеристику цих молодих ентузіастів. „Українська пісня й неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвинути свою націю з темряви, котра не давала духовим силам її піднятись із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут“. Ця молодь була глибоко просвічена Св. Письмом, визначала ся високою духовою чистотою, а апостольство любови до ближнього доходило в неї до енту-

*) Див. гл. 11.

зіязму. „Це були добрі діти своїх отців і матірок, друзі своїх друзів, незлобиві терпеливці ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу. Носячи в серці рай любови й благоволення, гаряче ждали вони розлити ці божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами обертали ся. Із цього благословенного навіки повабу виникла їх думка проповідати серед просвічених панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської і наукової. Яко царі в своїх добрах українські пани мали тоді волю й силу мужика нівечити; то ще більше мали волі й сили шукати серед мужиків людей дотепних, здатніх, вездібних, і таких людей підіймати наукою до моральної і соціальної рівності з собою, а масу поки-що залишати на попечення (опіку) видвигненим таким робом із неволі чоловіколюбцям і на роботу будувати“.

115. Цей гурток був невеличкий: „Коммуна, сполучена таким задумом, була не більша жмені щирих душ, що не хотіла розійтись різно від Того, хто не мав де глави підклонити“. — Христа уважали члени гуртка своїм учителем. Усі були рівні між собою, а першим між ними був той, хто був усім слугою... Вони зняли ся вгору до великого задуму „видвинути рідну націю з духового занепаду, а українського кріпака з неволі духової й соціальної“.

Серед цієї благодатньої молоді з'явив ся Шевченко „як видиме оправдання нашого натхнення звиш“. „Він з'явив ся з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами:

„Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!

За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?“

Спів цей був для неї во-істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли небудь, що над чолом у чоловіка засвітив ся поломяний язик, то це було тоді в Києві. „На Шевченка взидало незв'язане нічим опріч дружби браттє, як на якийсь небесний світильник: »Онъ бѣ свѣтилникъ горя и свѣта«“.

До цієї характеристики гуртка, поданої Кулішем, нема що більше додавати. Сьогодні, з історичної перспективи, мусимо склонити голову перед глибоко етичними й високо-патріотичними ідеалами цієї молоді, яка свою діточисту віру в людяність серед своєї, в чужинецьке ярмо впряженої та від свого народу відсталої, суспільності мусіла опісля розгублювати — на заслання.

Однак — перший важкий ступінь на шляху до визволення Нації був зроблений. По ній слідував другий: зорганізування К. М. Брацтва.

є) Кирило-Методіївське Брацтво.

116. Члени вище згаданого гуртка рішили заснувати товариство й назвали його Брацтвом у честь св. Кирила й Методія, первоучителів славянських. По всій імовірності ініціаторами — основателями Брацтва були Костомарів і Гулак. Думка про заснування Брацтва обмірковувала ся

мабуть уже в осени 1845 р., а в початку 1846. р. воно вже напевно існувало. Належали до нього, крім Костомарова й Гулака, Василь Білозерський, Опанас Маркович, студент Олександр Тулуб, Іван Посяда, Олександр Навроцький, Юрій Андрузький, поміщик Микола Савич; якщо не формально належали до братства, то безперечно дуже близько стояли до нього і поділяли його погляди Куліш і Шевченко. Братчики мали перстені з вирізаними на них іменами Кирила й Методія, а Костомарів зробив собі ще й печатку з цитатом із Св. Письма: „И уразумѣте истину, и истина освободитъ вы“. Був вироблений і статут*) Товариства.

*) Статут був такий: 1) Духове й політичне об'єднання Славян єсть справжнє їхнє призначення, до якого вони мають прямиувати. Славянські народи в будучині повинні прилучити ся до Росії й скласти з нею одну федерацію. 2) При прилученню кожне славянське плем'я має зберегти свою самостійність, і такими племенами вважають ся: Українці, Москалі, Білорусини, Поляки, Чехи зі Словінцями, Лужицани, Ілліро-Серби з Хорутанами і Болгари. Росія має бути поділена на штати, себто федер. держави: північна, північно-східна і південно-східна, дві українські, дві волжські, дві південні, дві сибірські, одна кавказька, одна білоруська; далі держави: Польща, Чехія з Моравою, Сербія, Болгарія; західна Галичина приєднувалась до Польщі, східна — до західної української держави. 3) Кожне плем'я має народне правління і додержує повної рівності своїх громадян по їх народженню, християнській вірі і стану. 4) Управління, законодавство, право власності й просвіта у Славян мусять засновувати ся на святій вірі Ісуса Христа. В релігії має панувати повна свобода. Забороняєть ся всяка пропаганда, яка безкорисна при свободі віри; але маєть ся на увазі прихилити Славян-католиків прийняти славянську мову до служби Божої. Щодо

117. Програму братчиків найкраще видно з проклямації, писаної рукою Костомарова: „До братів Українців“. Текст її такий:

„Отсю розвагу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважати, чи добре воно буде:

1) Ми приймаємо, що усі Слав'яни повинні з собою поєднатися ся.

2) Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ-Посполиту і управляв незмісимо з другими, так щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по нашому: Москалі, Українці, Поляки, Чехи, Словаки, Хорутани, Ілліро-Серби й Болгари.

3) Щоб був один Сейм або Рада Слав'янська, де б сходились депутати од усіх Ре-

мови, яка мала бути б загальною для всіх — не вирішено ще, але правдоподібно такою має бути московська, як найбільш розповсюджена. 5) При рівності освіти й чисто моральності повинні служити умовою для участі в правлінню. Освіта в народі має бути обов'язкова; кріпацтво касуєть ся, так само й привілеї всякі, касуєть ся смертна кара й кара на тілі. 6) Збираєть ся загальний славянський собор з представників усіх Славян. Київ не повинен належати ні до якої держави й має бути місцем зборів загального союму. В соймі — дві палати (камери): в одній — вибрані сенатори й міністри, в другій — депутати (посли). Загальний сойм збираєть ся кожних чотирь роки, а як треба, то й частіше; в кожній державі в свій сойм, який збираєть ся що року, свій президент і сенат. Верховна або центральна власть належить президентові, який вибираєть ся на чотири роки, і двом міністрам — закордонних і внутрішніх справ. Для оборони федерації від зовнішніх ворогів існує регулярне військо, але не в великому числі, бо кожна держава має свою міліцію і всі вчать ся військової справи на випадок потреби.

чей Посполитих, і там розважили би і порішали такі діла, которі б належали до цілого Союзу Славянського.

4) Щоб у кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на год, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на год.

5) Щоб у кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було овсі.

6) Щоб приймано депутатами й урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму й просвіщеності, народним вибором.

7) Для того, щоб св. Віра Христова була основою закона і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій.

Отсе вам, братія Українці обох сторон Дніпра, подаєм на увагу: прочитайте пильно, і нехай кожен думає, як свого дійти і як билучче воно було. Як багато голов, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь дарує смисл і уразумінє“.

118. У цій проклямації відбили ся головні думки кирило-методіївської програми. Грунтовніше й докладніше розвинені погляди кирило-методіївців у „Книгах битія українського народу“*). Цей твір перейнятий глибо-

*) Авторство «Книг б. у. н.», зложених під впливом Міцкевичевих „Księg narodu polskiego“, й досі напевно не вирішене. Дехто приписує їх Костомарову або комусь іншому з братчиків, дехто думає, що їх скомпонували польські революційні пропагатори, щоб позискати для діла революції теж Українців, і цей твір уже перед тим у списках ходив по Україні. Цю останню думку треба одначе відкинути, бо важко згодити ся, щоб Польяк-патріот, навіть нещиро, ставив Україну вище над Польщу.

ким евангельським демократизмом, панславистичною тенденцією і підкресленням ідеї національності, овіяної українським месіанізмом.

Є це в тоні старозавітніх пророків популярним способом виложена історія закріпощення роду юдського, опісля Славян, а з окрема України—царями. Розказавши далі про українські визвольні битви в минулому, про зраду її панства, автор закінчує пророцтвом про воскресення України й її визволення: „І встане Україна з своєї могили і знову озоветь ся до всіх братів своїх Славян, і почують крик її, і встане Славянщина... І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Славянським. Тоді скажуть всі язики, показуючи на те місто, де на карті намальована Україна: „От камень егоже не брегоса зиждуши“, той бисть во главу угла“.*)

119. Одним із практичних заходів уважали братчики пропаганду ліберальних ідей серед поміщиків із тим, щоб нахилити їх до добровільного визволення своїх кріпаків. Для того між иншим вони лагодились видавати журнал українською й московською мовою, видавати підручники українською мовою для народу та заводити школи. При тім думали звернути головну увагу на виховання жіноцтва, тих майбутніх вихователок молодого покоління. На видавництво вже навіть почали були поміж собою збирати гроші.

120. Братчики часто сходили ся то в Костомарова то в Гулака на дружні розмови

*) Возняк — М. Костом: «Книги битія укр. нар.» Львів-Київ 1921.; Дм. Дорошенко — «Микола Іванович Костомаров» — Київ-Ляйпциг, ст. 25-32.

про справи, які всіх займали. Так зійшлись вони й у день Різдва 1846. року у Миколи Гулака. Був між ними тоді й Шевченко. Їх вільних і ширих розмов підслухав студент Олексій Петров, що жив за стіною. Трохи згодом, підійшовши Гулака, довідався він про К. М. Бр. дещо більше та доніс до начальства. Наслідки цього нікчемного доносу для братчиків і української національної культури були страшні: Роки 1847—1856 це біла, зовсім незаписана карта в українській культурній історії.

Дальша особиста доля братчиків і розвиток зерна, посіяного кирило-методіївцями — це все виходить уже поза обсяг цього нарису.

У 80-и літню річницю „Заповіту“.

Саме 80 літ минає від написання „Заповіту“, від проголошення Шевченком зазиву до української суспільности, щоб докладала всіх старань до будови великої, вольної, нової Семі. І насуваєть ся ряд рефлексій, із яких найважливіша: Чому так поволи запускато корінне кинене Шевченком зерно, чому так пізно почало видавати овочі, які — ще недо-стиглі — мусіли опадати? Чому проголошене „нове слово“ не стало понукою в с і х діл і вчинків новітньої української нації?

Відповісти на ці питання, значило б — писати історію національно-культурного руху на Україні в 2. пол. XIX. і з поч. XX. ст. — Тут вистарчить вказати на важніші причини, які стояли на перепоні поширюванню Шевченкових ідей та переведенню їх у діло.

Шевченкові поезії на політично-суспільні теми, із „Заповітом“ включно, були до певної міри творами конспіративними, призначеними в першу чергу для найблизчого круга однодумців, для ширих Українців-патріотів, яких ділом мало бути поширення тих думок серед суспільности. І дійсно особа Шевченка-пророка, революціонера ставала чим раз ширше знана, його твори почали ходити в відписах. Та тут знівечила все катастрофа 1847. р. Арешти й заслання КМБратчиків, труси

в людей причетних і непричетних до їх діла та утиски зі сторони правління — приголомшили всіх. За малий був круг Шевченкових однодумців, за мілко нові ідеї запустили були корінне, щоб могли наперекір усяким „власть імущим“ ширити ся серед української громади. — Початки нового, на разі тільки культурного, руху коло „Основи“ в Петербурзі (1860-62), розбили ся об тверду реакційну політику московського уряду, який знаними указами (1863 і 1876) засудив на смерть друковане українське слово.

Коли опісля дeneбудь у тайних студентських „Громадах“ і проявляла ся українська думка, то часто далеко їй було до ідеології Шевченкового „Заповіту“: квола й туманна, обмежувала ся вона здебільша на романтичним народолюбстві. До того Шевченкові революційні поеми рр. 1843-45 були для нового покоління майже неприступні, бо через цензуру не могли вони в Росії побачити сонця божого.

І для багатьох Українців був Шевченко довгий час тільки „поетом-ліриком (любовним!) ідеалізатором української дівчини, садка вишневого, хатини коло гаю, минулого життя козацького, преславної гетьманщини“...*) Така думка про Шевченка, що так добре давала ся вбгати в рямці тодішнього мізерного духового життя на Україні, панувала майже через цілу другу половину XIX ст. Одиниць, які нинішніми очима дивили ся на поета, як ті всі, що

*) Ф. Сірко: Т. III і його думки про громадське життя. Львів 1906. В. С. ст. 1—2.

кожного року збирали ся, щоби відсвяткувати традиційні роковини смерті „батька Тараса“, була лише горстка. — Загал інтелігенції не додумував Шевченкової думки до кінця. Навіть ті, що „ходили в народ“, не познайомлювали його з політичними ідеалами Шевченка. (Замітне, що Нечуїв Радюк у „Хмарах“ читає старому баштанникові й своєму наймитові — „Наймичку“!)

Для познайомлення української освіченої громади з поезіями Шевченка повинні були в дечому причинити ся закордонні видання (Липськ, Прага, Львів, Женева), одначе як знову важко було дістати ся тим виданням у руки російського України! — Все ж таки в 80-их і 90-их рр. було багато Українців, що читали Шевченкові поезії „заборонені в Росії“, та тут умовий рух кінця XIX ст. звернув думки української інтелігенції в інший бік: як показав епізод 1917-1919 рр. — на манівці. Нові „поступові“, головно соціалістичні, проблеми веліли найкращим українським одиницям посвячувати ся для „загальної“ ідеї, а всіх українських самостійників називано згідно „ретроgrадами-націоналістами“, що без потреби ломлять один спільний революційний проти-царський фронт. І ця, для українського визвольного руху така шкідлива, „поступовість“ нівечила здебільша спорадичні самостійницькі змагання — в ім'я „вищої“ ідеї — та причинила ся до того, що Україну — по пророчим словам Шевченка — приспано, а відтак окрадену збуджено в огні.

Цікаве одно, в українському визвольному рухові XIX ст. замітне, явище. Хоч і вчи-

тувала ся українська інтелігенція в твори Шевченка, хоч і студіювала під їх впливом свою бувальщину, так усе дивила ся на ці справи якось не так, як слід народові, що змагає до еманципації спід чужинецького впливу. На „російський“ (sic!) Україні звертали більш увагу на протипольські рухи в минулому та ці саме „частинки“ вибирали з творів Шевченка. В Галичині захоплювали ся й декламували „Сон“ та „Кавказ“, з притиском виголошували фразу про „варшавське сміття, грязь Москви“, греміли проти „Москаля“, а рівночасно зберігали — льояльність для Австрії!! Була це своєрідна дешевенька революційність, яка впрочім нікому не шкодила — в кар'єрі!

І довгого треба було часу, доки — під впливами, про які не місце тут говорити — не народив ся новий Українець-самостійник з ясно означеним „завтра“ для своєї нації та з твердим і непохитним „хочу“ для своїх на велику ідею спрямованих діл. Це стало ся щойно в найновіших часах, а стало ся так пізно, бо й довгий був шлях, яким мусів іти розвиток української національної думки: від „малороса“ кінця XVIII ст. до свідомого Українця-самостійника XX ст. — на Великій Україні; від „Русина“ початку XIX ст. до все-Українця XX ст. — в давній австрійській займанщині. Богато треба було на те часу, щоб, серед непригожих для того політичних і суспільних відносин, той алегоричний Шевченків суботівський „кривий, сліпий і горбатий“ лірник — український народ випростував свої члени, випрямив ся і прозрів. Та це стало ся майже

на „наших“ очах: процес, якого кінцевий вислід по всім правилам соціології та по вказівкам історії всіх народів — такий ясний, що хіба опортуністи-слабодухи можуть у тому сумнівати ся.

Людська думка — як річка. Виприсне маленьке, для всіх укрите, жерельце — дивись: уже получило ся з іншими, уже змогло ся в бистрий потічок, а там — глянь: завдяки новим допливам — повстала могутня течія, якої здержати не має змоги ніяка людська сила.

Українська визвольна ідея, передавана з покоління в покоління та укрита часто в підсвідомості душі, виходить на яву — зразу в одиниць, наводить співзвучність у пасивних досі серцях більших гуртів, змагаєть ся в силу під впливом аналогічних змагань чужих, кристалізуєть ся в мізку вибранців — геніїв нації, які її передають як своє насліддя — для зреалізування в майбутньому. Так вона стає могутньою всенародньою течією, а її переведення в дійсність категоричним імперативом цілої Нації.

У Ніску — в день Свята „Просвіти“ 1924.

С П И С

поетичних творів Т. Шевченка від „Розритої могили“ до „Заповіту“.

Назва твору:	Час і місце написання:	Коли і раз появився друком:
„Розрита могила“	9/X 1843 — Березань	1859 (Липськ)
„Чигирин“	19/II 1844 — Москва	1867 (Львів)
„Соба“	6/V 1844 — Петербург	1906 („Нова Громада“)
„Дівочі ночі“	18/V 1844 — Петербург	1906 („Нова Громада“)
„Сон“	8/III 1844 — Петербург	1865 (Львів-Климкович)
„Хустина“	18/X 1844 — Петербург	1891 (Київ—„Луна“)
„Чого мені тяжко“	13/XI 1844 — Петербург	1861 („Основа“ — Петербург)
„Пустка“	13/XII 1844 — ? (Пб.)	1861 („Основа“)
„Гоголю“	30/XII 1844 — Петербург	1859 (Липськ)
„Не завидуй багатому“	4/X 1845 — Марїнське	1861 („Основа“)
„Не женися на багатій“	4/X 1845 — Марїнське	1861 („Основа“)
„Іван Гус“	10/X 1845 — Марїнське	1861 („Основа“ — I. часть)
„Невольник“	16/X 1845 — Марїнське	1861/2 („Основа“)

„Великий Лях“	21/X 1845 — Миргород	1867 (Львів)
„Суботів“	21/X 1845 — Миргород	1862 („Основа“)
„Наймичка“	13/XI 1845 — Переяслав	1857 (Кулішеві „Зап. О. Ю. Р.“)
„Кавказ“	18/XI 1845 — Переяслав	1859 (Липськ)
„Послання“	14/XII 1845 — Вюниша	1859 (Липськ)
„Холодний Яр“	17/XII 1845 — Вюниша	1859 (Липськ)
„Псалми“	19/XII 1845 — Вюниша	1860 („Кобзарь“)
„Маленькій Марянї“	20/XII 1845 — Вюниша	1906 („Київ. Старина“)
„Минають дні“	21/XII 1845 — Вюниша	1861 („Основа“)
„Три літа“	22/XII 1845 — Вюниша	1906 („Былое“)
„Заповіт“	25/XII 1845 — Переяслав	1859 (Липськ)

Поезії, надруковані тут курсивою, не увійшли в нашу книжечку (диви Увід гл. 3).

ШЕВЧЕНКО:
ПОЛІТИЧНІ ПОЕМИ.

Розрита могила.

Це перша Шевченкова суспільно-політична поема, бо в ній поет малює сучасні національно-суспільні відносини на Україні та застановляє над причинами такого стану. Всьому — по його думці — винен Богдан, що піддав Україну під владу Москви (гл. 20).

Поема повстала в часі першої подорожі Шевченка по Україні (червень-грудень 1843) у Березані (на Полтавщині). Почин до її написання дали важкі переживання поета, спричинені тим, що він тоді бачив і чув, а тлом послужили понурі картини національно-культурної руїни України (Лист до Кухаренка з 44 р. — гл. 17).

Поема написана в формі розмови поета з Матір'ю-Україною; вона розпадається на три часті.

1. Питання поета, чому Україна гине (1-8).
2. Відповідь Матері (9-46): [Не її вина: вона колись панувала; завинив її нерозумний син Богдан, що на нього вона покладала всю надію на своє повне визволення. Він спричинив (переяславською угодою з Московщиною) теперішній стан: чужинці (Жиди, Німці, Москалі) панують на Україні та нищать її до решти, а перевертні їм помагають.]
3. Образ розритої могили й рефлексії поета про волю України, схоронену батьками в тій могилі (47-53).

Поема написана 14-складовим т. зв. коломийковим віршем (дві стрічки—один вірш*), який на кінці — відповідно до емпатичного**) виклику бажання — гарно переходять у 12-складовий (52 і 53***).

Ніжність і любов — у словах поета до Матері, важкий жаль за втратою гарного минулого й гіркий біль на вид роботи чужих і поступовання своїх — у відповіді України, легкий відблеск надії на можливість зміни поганої сучасності — на кінці: оце головні тони, що прекрасно чергують ся в цій поезії та переходять одні в другі. [Їх треба вірно віддати при всяких святочних деклямаціях!]

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За-що тебе сплюндровано,
За-що, мамо, гинеш?
5 Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?

*) типу:

{ Ой, нема то краю, краю
{ Над ту Верховину,
{ Коби мені погуляти
{ Хоч одну годину.

**) емфаза - натиск у бесіді,
підчеркнення якоїсь гадки.

***) типу:

Дунаю, Дунаю,
Чому смутен течеш?
На версі Дунаю
Три роти ту стоять.

[Пісня про воеводу
Стефана.]

Цього 2-скл. вірша уживав Руданський до своїх перекладів із Гомера.

3. ...сплюндровано: порівн. лист Шевченка до Кухаренка [гл. 17.]

Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
— „Молила ся, турбувалась,
10 День і ніч не спала,
Своїх діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мсі добрі діти, —
15 Панувала і я колись
На широких світі.
Панувала... О, Богдане,
Нерозумний сину,
Подивись тепер на матір,
20 На свою Вкраїну,
Що колишучи співала
Про свою недолю,
Що співаючи ридала,
Виглядала волю!
25 Ой, Богдане, Богданочку!
Як би була знала, —
У колисці б придушила,

7-8. Діточки непевні тим, що їх треба провадити, вони потребують підпори матері: вона їх учить, як у світі жити („звичаю“). — 15. панувала: доки переяславською умовою [1654 р.] не піддала ся Москві. — 15. 19 ...колись — тепер: протиставлення. Самостійне національно-політичне життя України в минулому (до злуки з Московією) протиставить поет культурній руїні України в теперішньому; се ж розпаношилися на Україні Москалі та інші чужинці. — 18. нерозумний: бо не бачив наперед, що Москалі зроблять з його матір'ю [Україною]. За Переяслав дорікав Шевченко Хмельницькому і в інших поемах [пор. „Великий Лях“ 54-59, „Суботів“, „Осі гл. XIV“, „Як би то ти, Богдане п'яний“]. — 21-24. Співаючи дитині про свою недолю, покладала мати всю свою надію на свого сина: він — як підросте — здобуде їй дійсну волю!

- Під серцем приспала!
 Степи мої запродані
 30 Жидові, Німоті;
 Сини мої на чужині,
 На чужій роботі;
 Дніпро, брат мій, висихає,
 Мене покидає,
 35 І могили мої милі
 Москаль розриває..
 Нехай рив, розкопує, —
 Не своє шукає;
 А тим часом перевертні

28 ...*під серцем*: під груддю, приспляючи до сну. — 29. ...*степи.., сини., Дніпро.., могили..*: образ соціального й національного поневолення сучасної Шевченкові України. — 30. Німців-кільоністів понаходило багато на Україну за часів Катерини II, а то й багато запорожських земель роздарувала Катерина урядовцям, генералам тощо, те ж Німцям з роду. Таку саму думку стрічаємо і в інших поемах („Вел. Лях“, „Посланіє“) *Жидова*: По містечках України становлять Жиди значний відсоток жителів. До осуду Жидів спонукав Шевченка не антисемітизм, але соціальна залежність від них українського простолюддя та роля їх у минулому [за козацьких часів] життю України. — 31-32. Або коротають свої дні на роботі в чужих землях, або служать у наймах у чужинців на Україні ж! — 33. *Дніпро висихає...*: Цим, оснований на дійсному стані, спричиненім диким винищенням лісів, загально народнім поглядом про те, що ріки з часом стають менші, покориствував ся Шевченко для поетичного змалювання понурого образу занепаду України. [Порівн. Стороженкові „Спомини М Коржа“]. Те саме висказує поет у „Чигирині“ стр. 8. — 35. *могили* — се німі свідки давньої слави України: у них спить воля. Як дивив ся Шевченко на могили, се бачимо найкраще з його поеми „Бувало в неволі..“ — 39. *перевертні..* Се такі Українці, що вбили у московське прє та пішли на службу Москві. Карикатуру такого типу

- 40 Нехай підростають,
 Та допоможуть Москалеві
 Господарювати,
 Та з матері полатану
 Сорочку знімати!..
 45 Помагайте, недолюдки,
 Матір катувати!..“

На четверо розкопана,
 Розрита могила..
 Чого вони там шукають?
 50 Що там схоронили
 Старі батьки?

— Ех, як би то..

Як би то знайти те, що там поховали,
 Не плакали б діти, мати б не ридала.

9. X. 1843.

Березань.

малює Шевченко в „Сні“. Се ті „мертві“ земляки, до яких написане „Посланіє“. Вони катують свою матір, а любов і пошана до матері, се елементарні почуття людини; у них їх немає: тому вони недолюдки [стр. 45]. — 43-44. Більше плястично не міг поет змалювати руїницьку роботу „земляків“. Поет бачить перед собою матір, з якої вже все здерли, остала ся тільки остання полатана сорочки, але йту знімають — рідні сини! — 50. „Що там схоронили старі батьки“: це речення в предметом до „шукають“. Отже: вони там шукають того, що схоронили старі бацьки! — 52-53. ...бо мати [Україна] й діти [Українці] найшли б поховану батьками в могилах волю.

Чигирин.

(М. С. Щепкину).

Про повстання сеї другої політичної поеми Шевченка диви гл. 21. В розвитку національно-суспільної думки поета означає вона ступінь наперед, бо подає вже докладнішу критику сучасної суспільности та вказує на неї як на виновницю сучасного лиха. Заразом є вона важним свідоцтвом для високої ідейности Шевченка, бо ставить нам ясно перед очі завдання поета-громадянина серед свого громадянства.

Поема має до певної міри алегоричне значіння. Знищений, забутий Чигирин, колишня столиця вільної України, се образ сучасної України, знівченої „холодними вітра-

Чигирин — місто над р. Тясмином, столиця України від Б. Хмельницького до Дорошенка; тут: символ політичної незалежності України. Вже в „Гайдамаках“ називає Шевченко Чигирин „святим“, про нього згадує часто і в інших своїх поемах. — *Михайло С. Щепкин* — син кріпака, як і Шевченко; своїм талантом вибив ся на геніяльного драматичного артиста. Зі Щепкином познайомив ся Шевченко в Москві 1844 і мабуть на ту пам'ятку присвятив йому поему „Чигирин“. Ще до знайомости з Шевченком прославив Щепкин ім'я поета в літературних кругах Москви, читаючи по мистецьки його поезії, поміщені в „Кобзарі“ (1840 р.). Спільність походження, чуйна до краси душа та однакові суспільно-політичні погляди зробили обидвох мистців щирими друзями. Шевченко присвятив Щепкину ще поезію „Пустка“ та поему „Неофіти“.

ми з півночі“ та приспаної байдужністю земляків. Кінцевий могутній акорд про те, що „правда“ мусить встати, значить: воля України мусить прийти — звенить тут багато сильніше, як у „Розритій могилі“, де пробивалося тільки сильне бажання, щоб закопану в могилі волю можна віднайти.

Поему можна поділити на дві частини: В першій поет роздумує на руїнах колишньої столиці України. Слава Чигирина пропадає під впливом ворожої політики Москви, а з сучасників ніхто про нього навіть не згадає. Видно — на марне пішли усі важкі кроваві змагання з ворогами в минулому. Воля України пропала, а теперішньому поколінню до того байдуже: воно спить.

У другій частині висказує поет надію, що йому вдасть ся розбудити те сонне покоління. Він хоче навіязати до давньої традиції, але послугувати ся новими кличами, ідеями. І ті засоби допоможуть йому, хоч із важким трудом, переіменити зовсім земляків: гнилу байдужність замінити в козацьке завзяття. Хоч важка й болюча буде ця операція гнилого національного організму, однак перед очима поета стоїть оконечна мета його праці: тихе мирне життя земляків, що будуть згадувати поета-творця нової національно-свідомої суспільности.

Незвичайно плястично виходять у поемі поетичні образи.

Перший образ: Змагання Українців, у минулому, до свого визволення — се з важким накладом праці оброблена нива, виорана, заскороджена списами, засіяна трупом

ворогів, полита кровю... і проти сподівання
уродив на ній бурян.

Другий образ: Сучасна Україна — се
калюжа, поросла буряном, укрита цвіллю,
а під тим гидким покривалом вигнило все
гарне; тільки гадюки кублять ся та своєю їддю
затроюють усе.

Третій образ: Запустілий переліг оре
новий орач (поет) старим плугом з новим
лемішем і череслом, винищує бурян, сіє здо-
рове насіння та надієть ся гарних плодів.

Поема написана на загаль 14-склад. коло-
мийковим віршем, який то тут, то там пере-
плітвється то з 9-склад. колядковим*) (17-20,
35-39), то з шумкою**) (21-25, 33-34), то
з 12-склад. колом. (26-31) — відповідно до
змісту і звязаною з ним зміною настрою поета.

Чигриве, Чигриве!

Все на світі гине,

І святая твоя слава,

Як пилина, лине,

За вітрами холодними

В хмарі пропадає.

5

*) типу:

Чи спиш, чи чуєш [пан] господарю? (нар. колядка).

**) типу: Сонце гріє, вітер віє,

А дівчина з жалю мліє;

Знати, знати по тім личку,

Що тужила цілу нічку.

Про ритмічний розмір у дальших поезіях („Сон“
„Заповіт“), з огляду на повторювання таких самих
ритмів, більше згадки не буде.

5-6 *Холодні вітри* (з півночі) — се та політика
Московщини, звернена на винищування всього, що
нагадувало колишню славу України.

10

Над землею летять літа,

Дніпро висихає,

Розсипають ся могили,

Високі могили,

Твоя слава; — і про тебе,

Старче малосилий,

Ніхто й слова не промовить,

Ніхто й не покаже,

15

Де ти стояв, чого стояв...

І на сміх не скаже!

За що боролись ми з Ляхами?

За що ми різались з Ордами?

За що скородили списками

20

Татарські ребра? Засівали

І рудою поливали,

І шаблями скородили.

Що ж на ниві уродило?

Уродила рута, рута, —

25

Волі нашої отрута.

8. Диви „Розрита Могила“ 33. — 9. могили —
диви „Р. М.“ 35. — 16. ..не згадає про Чигирин навіть
на те, щоб посміятися з його колишньої величі. —
17. З колишньої слави України нічого не осталося;
виходить, що на марне пішли всі важкі й криваві зма-
гання з Ордою й Ляхами. — 19-25. Порівняння битви
з хліборобською працею, улюблений поет. образ у
народних піснях („Чорна рілля ізорана.“), подібуеть-
ся вже в „Слові о п. Ігор.“ — 21. *руда* — доповн.:
кров. Нива була добре справлена й густо полита
(кровю), значить — можна було надіятися гарних
жнив, повинна була на ній уродити ся воля — одначе
замість того виріс трійлиий бурян: боротьба Укра-
їни з усякими ворогами не принесла сподіваної волі.
— 24. *рута* — зілля, що його залюбки садять по горо-
дах цілої України; воно служить теж для різних ча-
рів, має важне значіння в ворожбитстві. (пор. 73-74.
примітка).

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу. Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
30 І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

А надію
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.
35 Нехай же вітер все розносить
На неокраїнім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі!

40 Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний!
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну!

25. *юродивий* — безумний, дурний, бо не дивлячись на теперішній, зовсім безнадійний націон.-культурний і політичний стан України (стр. 27-34), тужить за її волею. — 27-34. Теперішнє покоління спить; серед нього вибував бур'ян (= все з національно-політичного погляду шкідливе), всюди тупа бездіяльність; у моральнім багні затратило воно серце (= любов до свого рідного), а намість того розвелися гадюки (= їдкі, ворожі Україні задуми й учинки).. осталась хіба одна надія — та й та пропала. — 36. *неокраїне* — нічим необмежене. — 35-38. Хоч вітер до решти буде все розносити — хоч би й усе мало пропасти, а поетове серце так не перестане шукати правди для України. [Вона мусить прийти, хоч сучасний стан не будить на те надії!] Який із суспільно-педагогічного боку важний висказ — для всяких слабодухів і маловірів! — 41. *проспав* — через сон (у національно-політичному розумінні) стратив. З упадком Гетьманщини стала ціла Україна добичею воронів.

45 Спи ж, позитий Жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Поростуть — гетмани!

Помолившись, і я б заснув..
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
50 Серце розірвати.

Не рвіть, думи, не паліте!
Може верну знову
Мою правду безталанну,
Мов тихе слово;
55 Може викую я з його

43. Не тільки в Чигирині, але й в усіх містах на Україні живе багато Жидів, між сів Шевченка та ще довго опісля багато соціальних-галапасів і ворожих визвольним змаганням України. Пор. „Розр. Могила“ 30 (примітка). — 44. *недолітки-гетмани*: будучі проводирі України; вони ще не дійшли до своїх ліг... На сьому місці пробивається віра поета в визволення України. Про що в „Розр. Могила“ було тільки згадано („як би то знайти те...“), те кажесться тут ясніше. Пор. „Сон“ 89-91. — 47-50. Поет заснув би таксамо, як Чигирин, але думки про будучу долю України палають вогнем його душу: він — не може спати. — 55-82. Так поважно глядів Шевченко на свою письменницьку діяльність. Він поет-громадянин, робітник на народній ниві, що при помочі свого живого слова береться орати український переліг (зипущену, порослу бур'яном ниву). Те нове слово, се нові засоби, ідеї, які він виконує до старого плуга (= навіязує до давньої української традиції)... і має надію, що — хоч і з важким трудом („в тяжкій упру-ги“), а вдасться йому збудити Україну до нового життя... Те нове слово відродить український нарід. Воно, неначе гострий з обох боків (обоюдний) ніж, переведе радикальну операцію на народньому організмі. На місці гнилої крові прийде нова, зродить ся козацьке завзяття. І щойно тоді зможе нарід зажити тихим мирним життям... і буде згадувати забуте слово поета.

До старого плуга
 Новий леміш і чересло,
 І в тяжкі упруги,
 Може зорю переліг той,
 А на перелозі
 Я посію мої сльози,
 Мої щирі сльози. —
 Може зйдуть і виростуть
 Ножі обоюдні,
 Розпанахають погане,
 Гниле серце, трудне,
 І вицідять сукровату,
 І наллють живої
 Козацької тії крови,
 Чистої, святої.
 Може, може... а між тими,
 Між ножами — рута
 І барвінок розіветь ся,
 І слово забуде,
 Моє слово тихе, сумне,
 Богобоязливе
 Згадаєть ся, — і дівоче

58. *упруг* — час від одного перепрягання волів до другого (при оранню!), таксамо той кусник поля, що за той час ізореть ся... тут: з важким зусиллям, серед важких відносин. — 73-74. З барвінку плетуть вінки на весілля; тут: символ тихого семейного життя; те саме — рута... відмінне значіння, як у стр. 24, де попросту треба розуміти трійливий бурян. Мета поета не „ножі“ а „барвінок“: тихе семейне життя; однак, щоб таким життям зажити, треба „ножів“: основного ліку на національну байдужність сучасного покоління. — 77. „*дівоче*“ серце ніяк не може значити „полохливе нове покоління“. Се попросту повторення давнішої думки поета: »Оді у сльозу з очий карих, і пан над панами« (»Думи мої«) се те саме »серце молодее«, про яке поет згадує в поезії »Лічу в неволі«

Серце боязливе
 Стрепенеть ся, як рибонька,
 І мене згадав...
 Слово моє, сльози мої, —
 Раю ти мій, раю!

Спи, Чигирине! Нехай гинуть
 У ворога діти!
 Спи, гетьмане, поки встане
 Правда на сім світі!

19. II. 1844.
 Москва.

(1850 р.); на се вказують теж слова: „барвінок“, „стрепенеть ся“ й порівняння „як рибонька“: Поет увійшов у ліричний настрій і в цей спосіб дає йому вислів! — 81-82. Надія, що його слово дійсно того доконає — от і для нього рай (найвища радість!) — 85. *гетьмане...* Нехай тимчасом гетьман спить, а правда мусить встати... тоді й пробудить ся гетьман (провідник народу) в його боротьбі за волю. Поетові тут може стояти перед очима і Б. Хмельницький, що зробив із Чигирина столицю України.

Сон*).

Мотто зі Святого Письма (Йоан XIV, 17) дає ключ до розуміння сеї політичної поеми. Це та сама думка, що пізніше лягла в основу девізи Кир.-Мет. Бр.: „Зрозумійте правду, і правда визволить вас“. Оця поема, в ряді з іншими, має якраз причинити ся до пізнання правди, розкрити очі таким, що її не бачать — і тим наблизити день визволення. А та „правда“ криється в основній думці поеми: Вина за нещастя України паде на московських царів, на цілий устрій російської імперії.

Переведення тої думки в поемі є дуже вдатне: Змалювавши Україну, яка на око представляє в собі заокруглену, скінчену красу, велить нам поет заглянути глибше у той „рай“ і розкриває перед нашими очима ціле пекло народніх мук. Утікаючи відтак перед стражданнями своєї душі на вид тих мук, веде нас поет через Сибір у сам Петербург, столицю давніх і сучасних катів України. Разом із поетом „читаємо історію України“, оглядаємо царські палати та пізнаємо „самого“ царя, бога „незрячих“ земляків. Пробуджуємо ся — а „сон“ стає явою, дійсністю: Ми пізнали правду!

Перегляд поеми:

I. Увід: Роздумування поета про світ і людей (1—48). Є всякі люди на

світі: Один будує, другий побудоване нищить, той знову, неситий, рад би як найбільше нагартати, інший обіграє свата в його ж таки хаті, дехто — бува — нишком кує лихо на брата, неблаганий і лукавий жде, щоби скористати з чужого нещастя, побожні лицеміри будують храми, для облудних патріотів, їх „патріотизм“ є тільки засобом наживи...

На те все глядить безкритична маса людий тай гадає, що так воно й мусить бути! — До всіх тих, що пють людську кров, кличе поет, щоб схаменули ся, бо всі на світі Адамові діти.

II. Перехід (49—61): Серед тих думок вертає поет „підпилий“ до своєї хатини та, заснувши, бачить дивний сон.

III. Опис самого сну (62—571). Попрацавши ся з Україною, хоче поет утечи від своїх лютих мук, та перед його очима виринають усе нові образи, нові муки для його душі.

1. образ: Україна (96—149). Прекрасний літній ранок-досвіток на Україні, в собі заокруглена, скінчена краса... рай, а в тім „раю“ пекло народніх мук, спричинених суспільно-політичними обставинами.

[Рефлексії поета на вид того горя, апострофа до душі, щоб занесла скаргу на катів аж до Бога, перспектива страшних кар, зісланих небом на грішну землю (150—177).]

2. образ: Сибір (178—257). 1) Попрацавши ся знову з землею й Україною, летить поет далеко, щоб не бачити „страшної людської ноги“. 2) Брязкіт кайдан під землею

*) Диви гл. 22.

і нові муки поета. 3) Каторжні, а між ними „цар волі“; апострофа до нього.

3. образ: Петербург (258-571).

а) город (муштра, загальний образ города, парада, розмова з „земляком“).

б) у палатах („блюдолизи“, цар і цариця, панство, їх розмови, сатира на абсолютистичний устрій російської держави, темнота народа).

в) опис города, пам'ятник (Петро І і Катерина ІІ в історії України, дух Полуботка, душі замучених козаків).

г) ранок у Петербурзі (характеристика „земляків“).

д) у царських палатах (царська старшина, старшина зникає, цар „ведмедик“).

IV. Закінчення (571-578). „Виправдання“ поета за чудний сон.

Поема написана в формі „сну“. Поминувши це, що подібні зразки були знані поетові з чужих літератур, спонукали його до такої поетичної форми ще й такі причини: Думки, виложені в поемі, такі нові, для української громади незнані, так відбігають від утертих суспільно-політичних поглядів, що їх треба було викладати наче сон юродивого. До того ще така форма дала поетові змогу ширяти думкою по різних просторах російської імперії та заглядати туди, куди звичайним людям доступу немає.

А багато нового давав поет своїм землякам у цій поемі. Руїницька політика російських царів супроти України в минулому була знана з „Історії Русов“, однак тут виложив її поет виключно з українського самостійниць-

кого становища. До того змалював якими красками соціальне становище України як вислід того режиму (стр. 128-149). Гострою сатирою здер омофор святости з сучасного божка, царя Миколи, щоби в той спосіб підірвати саму основу політичного світогляду сучасних Українців та вказати на конечну потребу іншої, від Московщини незалежної, політичної форми для України. На можливість такої переміни в будучому звертає поет увагу тою обставиною, що могутній самодержець російської імперії став німичним „ведмедиком“, як тільки не має опори в громадянстві. Дальший висновок із цього ясний!

Незвичайно важне національно-педагогічне значіння (ще й для теперішнього покоління!) мають ті місця в поемі (284—306, 511—530), де поет виводить перед наші очі кумедні постаті „земляків“. Один говорить ломаною московщиною, а другі „по московськи так і чешуть“ — жертви денационалізаторської політики Москви, що ще й мають своїх батьків — „хахлів“. Як вибивається зпоміж них національно свідомою постать поета, що по московськи знає, але говорити не хоче із розмислом говорить тільки по українськи! На конечність уживання української розговорної мови українською інтелігенцією, що говорила все по московськи, вказує тут поет як свідомий націоналіст-Українець, бо розуміє вагу її для вироблення національної свідомости. В тому ділі випередив Шевченко чи не всіх своїх сучасників, а його погляд ще довгий час був тільки „мрією“ одиниць*).

*) Ця „глава“ з Шевченкової національної ідеології не втратила ще й сьогодні свого націона-

З ідейного боку слід ще підчеркнути ту пошану поета до борців за волю, тих „царів волі“, що мучать ся разом з уголовними злочинцями-каторжниками.

З поетично-мистецького боку замітні в поемі: передусім незвичайно удатно виведений поетом-малюєм образ української живописної природи (96-117) та як контраст до неї сильно начеркнена понура картина народнього лиха (128—149); дальше могутнє обжалування царя-ката духом Полуботка (431-461) і душами замучених-козаків (473-488).

нально-педагогічного значіння... На цілій кулі земської мабуть тільки в одних Українців стрічається такий дивовижний погляд, що вивіщуванням свого рідного це „ретроградність“, „закофаність“, „шовінізм“ тощо, а улецування чужому й чужинецькому та його пасивне толерування це — мовляв „поступовість“. І в ім'я тієї ніби то „поступовости“ подавала ся українська інтелігенція перед чужинецьким, в модерні кличі вбраним шовінізмом та в результаті оставала тільки — „українофілами“ або винародовлювала ся. Одначе бачимо, як на наших очах усюди бере верх здоровий національний егоїзм. Помітний він теж у модерній клясовій боротьбі. Тому ще довго, аж до кінцевої його побіди, буде Шевченків погляд актуальний. Тому так смішно виглядає чванькуватий жест найновішого такого псевдопоступовця Семенка, який „палить свого „Кобзаря“: не плюй у колодязь, прийдець ся з нього ще нераз води напиться!!!

Духъ истины, егоже міръ не можетъ
пріяти, яко не видитъ его, ниже
знаеть его.

Іоан, гл. XIV, ст. 17.

У
всього своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину;
Той тузами обірає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата;
А той тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадець ся,
Вижде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазури в печінки, —

Іоан гл. XIV, ст. 17: Дух правди, що його світ не може прийняти, бо не бачить його, ані знає його. (Про цитати зі Св. Письма, яких Шевченко залюбки уживає в своїх поезіях на суспільно-політичні теми, диви увід гл. 43. [нотка]).

1-48. *Увід до поеми.* Шевченко любить такими загальними міркуваннями про світ, людей, а то й про себе, розпочинати свої поеми; пор.: Гайдамаки, Невольник, Холодний Яр, Відьма, Титарівна... — 4-7. Політика московських царів (пор. „Кавказ“). — 9-10. *туз* = ас (найвища карта в грі; образowo: важна особа, старшина... (пор. стр. 362). Тузами обірати = обгравати в карти [в гостині в свата в його ж таки хаті!]. Саме в Мосівці у старій Вільхівській пізнав Шевченко цілу гидоту такого здирства (диви Увід гл. 7.) — 15. *Кішечка* - кіточка. — 16-20. До

20 І не благай: не вимолять
 Нї діти, нї жінка;
 А той, щедрий та розкішний,
 Все храми мурує,
 Та „отечество“ так любить,
 Так за ним бідкує,
 25 Та так з його, сердешного,
 Кров, як воду, точить!...
 А братія мовчить собі,
 Витріщивши очі,
 Як ягнята: „Нехай!“ — каже —
 30 „Може, так і треба!“
 Так і треба! Бо немає
 Господа на небі!
 А ви в ярмі падаєте
 Та якогось раю
 35 На сїм світі бажаєте...
 Немає! немає!
 Шкода й праці!

живого тобі дошкулить, і не зрушить його навіть плач нещасливої сімї. — 22 Буде церкви (не з дійсної побожности, а так про людське око, щоб його славили). — 23. „отечество“ — батьківщина, отчизна, „державна“; любов до „отечества“ — це в Шевченкових сучасників — панів звичайні фрази, які на словах тільки й кінчились. В українських панів, які тільки й знали, що балакати про чуже для себе, російське, „отечество“, замість, щоб усі свої сили посвятити для подвигнення України з національного й політичного упадку, це ще й гріх проти свого народу. — 27. *Братія* — безкритична маса людей, панів і простих. — 31-32. Бог — правда, справедливий, тому: нема правди, то нема й Бога, бо ж він повинен би змінити сей несправедливий сусп. устрій на — рай на землі. — 33. *Ярмо*: політична, національна й соціальна неволя. — 37-40. Не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених, бо ж усі на світі Адамові діти, всі однаково люди! То ж нехай схаменуть

Схаменіть ся:
 Усі на сїм світі, —
 І царята і старчата, —
 40 Адамові діти!
 І той... і той...
 А що ж то я?
 — Ось-що, добрі люди:
 Я гуляю, бенкетую
 В неділю і в будень;
 45 А вам нудно, жалкуєте...
 Йй Богу, не чую!
 І не кричіть! Я свою пю,
 А не кров людськую.
 Отак, ідучи попід тинню
 50 З бенкету паний у-ночі
 Я міркував собі йдучи,
 Поки доплентався до хатини.
 А в мене діти не кричать
 І жінка не лає, —
 55 Тихо, як у раї,

ся ті, що держать нарід у неволі! — 39-48 Піддавши критиці діла всяких людей (*і той... і той...*), говорить поет з гіркою іронією про себе самого. Нехай люди не кричать, не жалкують ся, бо він не не людської крові (не кривдить других), як вони, але впивається власною кров'ю („бенкетує“), страждає від власного й народнього горя. —

49-61. *Перехід до самого „сну“*. — 49 Попід плотом. — 50. „з бенкету паний“.: упивши ся своєю власною кров'ю, паний стражданням від власного й народнього горя; — після того вийде зрозуміло цілий сон: чим живеть ся на яві, те й сниться в сні. Отже це не образи, що повстали в голові підпилого, але страшна дійсність і в сні смочче кров із вразливого на людську кривду серця поета. — 55-57. Очевидно іронічно: гнітуча самота в хаті й пекучий біль у серці (звичайний мотив Шевченкових

Усюди божо благодать:
 І в серці, і в хаті!
 Ото ж я лїг і спати;
 А вже підпилий як засне,
 60 То, хочкоти гармати,
 І вусом не моргне.

I.

Та й сон же, сон, на причуд дивний,
 Мені приснив ся:
 Найтверезіщий би упив ся,
 65 Скупий Жидюга дав би гривню,
 Щоб позирнуть на ті дива;
 Та чорта з два!
 Дивлюсь: так, буцім-то сова
 Летить лугами, берегами,
 70 Та нетрями,
 Та глибокими ярами,
 Та широкими степами,
 Та байраками;
 А я за нею, та за нею
 75 Лечу й прощаю ся з землею:

— „Прощай, світе!... Прощай, земле,
 Неприязний краю!
 Мої муки, мої люті
 В хмарі заховаю.

ліричних поезій). — 64. Той, що ніколи не пе. — 65. Гривня — це давній мідяний гріш вартости близько 3 копійок. — 67. Та чорта з два побачить, а не дива (=нічого не побачить)— 68. Буцім-то =наче б то; сова — нічний, зловіщий птах, летючи за нею, не може й поет нічого доброго побачити. — 70. Непроходимі зарослі лісом дебри, провалля. — 73. Байрак — ліс у ви долиниці (звичайно невеличкий).

80 А ти, моя Україно,
 Безталанна вдово!
 Я до тебе літати му
 З хмари на розмову,
 На розмову тиху, сумну,
 85 На раду з тобою;
 Опівночі падати му
 З чистою росою.
 Порадимось, посумуєм,
 Поки сонце встане,
 90 Поки твої малі діти
 На ворога стануть.
 Прощай же ти, моя нене,
 Удово-небого!
 Годуй діток: жива правда
 95 У Господа Бога!“

Нам Лечу... Дивлю ся — аж світає,
 Край неба палає;
 Соловейко в темнім гаї
 Сонце зустрічає.
 100 Тихесенько вітер віє,
 Степи, лани мріють;

— 80-95. Поег щирий син своєї неньки: він не кидає її на все, тільки хоче свої люті муки заховати в хмарі, а там усе буде літати до матері на пораду, доки теперішнє покоління прийде до національної свідомости. — Україна нехай своїх діток доглядає, а правда [воля України] мусить прийти. — 89-91. Та сама думка див. „Чигирин“ 44-46 — 94. Жива — присудок. — 86-117. Живописний, поетом-маларем прекрасно викінчений образ української природи: літній ранок-досвіток.. Тим різкіше виступає відтак як контраст змалювання народного горя й суспільної неправди: Україна на вид — це чудовий рай, але в тім раю — пекло [стр. 129-149]. — 99. Зустрічає: співає на зустріч сходові сонця. — 101. Мріють — виринають із віддалі в полусвіті ранку.

Між ярами над ставами
 Верби зеленіють;
 Сади рясні похилились,
 105 Тополі по волі
 Стоять собі, мов сторожа,
 Розмовляють в полі.
 І все то те, вся країна,
 Повита красою,
 110 Зеленіє, вмиваєть ся
 Ранньою росою,
 Вмиваєть ся, красуєть ся.
 Сонце зустрічає, —
 І нема тому почину,
 115 І краю немає.
 Ніхто його не додбає
 І не розруйнує,
 І все то те...

Душе моя!

Чого ти сумуєш?
 Душе моя убогая!
 Чого марно плачеш?
 Чого тобі шкода?

Хиба ти не бачиш?

Хиба ти не чувш людського плачу?

То глянь, подиви ся! А я полечу

125 Високо-високо за синії хмари:

Немає там власти, немає там кари,

Там сміху людського і плачу не чуть.

113. Ціла країна неначе прибираєть ся, щоб гідно привити появу очікуваного гостя. — 114-117. Безмежна краса: ні початку, ні кінця їй нема; а така сама в собі викінчена, що ніхто ані не може її зрозуміти ще кращою, ані зруйнувати. — 118. Значіння: усе те, хоч яке воно гарне, придавлює смутком душу поета. — 127. І плач і сміх однаково вражають постове

Он, глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
 Латану свитину з каліки знімають,
 130 З шкурою знімають, — бо нічим обути
 Панят недорослих. А он розпинають
 Вдову за подушне, а сина кують,
 Єдиного сина, єдину дитину,
 Єдину надію — в військо оддають,
 135 Бо його, бач, трохи... А онде під тином
 Опухла дитина голодная мре,
 А мати пшеницю на панщині жне.

А он — бачиш?... Очі, очі!

На що ви здали ся?

140 Чом ви змалку не висохли,
 Сльозами не злили ся?

То покритка попід тинню

З байстрам шкандибає,

Батько й мати одцурались,

145 Й чужі не приймають,

Старці навіть цурають ся...

А панич не знає,

зболіле серце. — 131. *Розпинають* — завдають їй тяжкі кари. — 132. *Подушне*: податок від „душі“, від кожної людини в хаті зокрема. — 132-134. Лихо, яке терплять люди на Україні через рекрутчину, змалював Шевченко часто в своїх поезіях (пор. також М. Вовчка „Два сини“). — 135. Іронічно, отже: Пого (війська), бачиш, ще за мало („трохи“), тому треба навіть єдиного сина бідної вдови взяти в рекрути! — 136-37. Пшениця — смерть дитини з голоду. Контраст, що малює страшну соціальну неправду: мати жне пшеницю (чужу!), а дитина вмирає з голоду! — 138-142. Краше не мати очей, як глядіти на те горе, яке терплять дівчата-покритки. Їх долю змалював Шевченко в цілій ряді своїх найкращих поем („Катерина“, „Наймичка“, „Відьма“...). — 143. *Байстри*: нешлюбна дитина. — 144-145. Порівн. „Катерина“. — 147-149. Паничеві про те байдуже: він одну дівчину за другою пускає покриткою в світ та своєю розвільністю нівечить мо-

З двадцятою, недолюдок,
Душі пропиває.

150

Чи Бог бачить ізза хмари
Наші сльози, горе?
Може й бачить, та помага,
Як і отті гори
Предковичні, що політі
Кровію людською!...

155

Душе моя убогая,
Лишенько з тобою!
Упемо ся отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на цім світі
Катам панувати?

160

Лети ж, моя думо, моя люта муко!

165

Забери з собою всі лиха, всі зла,

рально й матеріально свої „душі“ [душі кріпака]. — 150-155. Такими міркуваннями (рефлексіями) перериває Шевченко часто епічний тон свого оповідання; це неначе віддих для поетової душі, що страждає від людського горя, дарма, що по таких роздумуваннях дійсність нераз представляєть ся ще чорніще. — Хоч може Бог і дивить ся на людське горе, але помагає так само, як ті гори: ім байдуже про людське горе, хоч вони є свідками того, що люди терплять (помагає — помагає). — 158. *Отрута* — бо все, що поет бачить, отрута для його душі. — 159. *В кризі* — на півночі серед морозів (пор. стр. 185). Поет хоче, щоб його серце стало невразливе на людське горе (уповне отрутою й заморожене). — 164 *Дума* — роздумування поета над причинами важкого страждання укр. народу справляють йому люту муку. Він добре збагнув те народне лихо, пізнав цілу орду лих — і тепер його дума занесе їх аж у небо, а воно спустить страшну

Своє товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалась; їх тяжкі руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети,
Та по всьому небу орду розпусти!

170

Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змія,
Трупом землю криє.

175

А без тебе я денебудь
Серце заховаю, —
А тим часом пошукаю
На край-світа раю.

II.

І знов лечу понад землею,
І знов прощаю ся я з нею.

180

Тяжко матір покидати
У безверхій хаті,
А ще гірше дивити ся
На сльози та лати.

Лечу, лечу, а вітер віє;

185

Передо мною сніг біліє;
Кругом бори та болота,

кару на землю. — 170-173. В страшних образах, у тоні стародав. пророків (огонь, казочна змія, що випльовує, лише огнем та кругом нівечить усе живе), малює поет ті кари, які спадають на винувників народного лиха. *Чорніє..., червоніє..., повіє..* неособово (без підмету!) — 173-174. *Рига(є) змія...* додати: огнем — випльовує (блює) огонь із себе і нищить усе живе. *Знову...* так, як давно (часто образ кар у біблій, подібні страхіття стрічаємо в нар. казках). — 177. На Україні не найшов поет раю, але пекло — тому шукає його хоч би й край світа. — 180-184. Тяжко кидати Україну без захисту, але ще гірше бути свідком її страшного горя. — 185-189. Опис безлюдної країни — Сибірі. — 186. *Бори* — шпилькові ліси.

Туман, туман та пустота;
Людий не чуть, — не знать і сліду
Людської страшної ноги...

- 190 — „І вороги й не-вороги,
Прощайте! В гості не приїду.
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую,
Один собі на вік-віки
195 В снігу заночую.
І поки ви дознаєтесь,
Що ще в країна
Неполита слізьми, кровю,
То я одпочину,
200 Одпочину...“

- Аж слухаю:
Загули кайдани
Під землею. Подивлюся..
О, люде поганій!
Де ти взяв ся? Що ти робиш?
205 Чого ти шукаєш
Під землею? Ні! Вже мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!

- За що ж кара?
За що мені муки?
210 Кому я що заподіяв?
Чиї тяжкі руки

189. Людська нога страшна тому, бо де тільки людина стане ногою, там зараз родить ся лихо й нещасте: чоловік зловживає своєю властью, установляє ніби закони, на те тільки, щоб гнобити слабших... (пор. стр. 194-199). — 192. Пор. стр. 46-47. — 193. Вина тих людий і їх роботи (стр. 227-249).

- В тілі душу закували,
Серце запалили
І галічі силу —
215 Думи розпустили?
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
А коли я спокутую?
Коли діжду краю? —
220 Не бачу й не знаю.

Заворушила ся пустиня...
Мов із тісної дсмовини
На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають.

- 225 То не вмерлі, не зариті,
Не суда ідуть просити;
Ні, то люди, живі люди,
В кайданах забиті,
Із нор золото виносять,
230 Щоб пельку залити
Неситому. То каторжні!
А за що? Те знає

212. Душа закована в тілі, її від тіла не можна відділити: де поет ступить, там зараз услід ідуть страждання душі. — 214. Думи свої прирівнує поет часто до поганих птиць: він криче вороном, вие совою, його думи чорні, наче галки. — 218-220. Поет не бачить краю своїм мукам, бо й горе, на яке він глядить, безмежне. — 224. Мерці.. тільки на вид, а в дійсності живі люди. — 230. Копальні золота на Сибірі були власністю московського царя („неситого“); — *пелька* = горло; пельку залити = наситити.. але неситого не наситиш.. — 231. *Каторжні*... каторга — первісно означає судно, корабель; каторжні — це укр. невольники, що були приковані до весел на турецьких каторгах і мусіли гребти; тут: невольники, засуджені на тяжкі роботи, на тюрму. — 232-234. Не правда на землі так болить поета, що він часто за те

- Вседержитель; а може ще
 Й Він не добачає!...
 235 Он-де злодій штемпований
 Кайдани волочить;
 Он розбійник катований
 Зубами скрегоче, —
 Недобитка, товариша,
 240 Зарізати хоче;
 А між ними, запеклими,
 В кайданах убраний,
 Цар всесвітній, цар волі, цар
 Штемпом увінчаний,
 245 В муці, в каторзі — не просить,
 Не плаче, не стогне:
 Раз добром налите серце
 Ввік не прохолоне.
- А де ж твої думи, рожеві квіти?
 250 Доглядані, смілі, викохані діти?
 Кому ж ти їх, друже, кому передав?

лорікає Богу (пор. стр. 31-32; 152-153) хоч і вірить, що правда переможе [94-95]. — 235. *Штемпований* — штемпом [нім сл. = печатка, п'ятно] на тілі назначений злочинець, щоби було пізнати, як би втік. — 241. *Запеклими* — несправними злочинцями. — 242-243. В кайдани убраний і штемпом увінчаний цар: контраст. — 243... Політичний засланець: він цар на весь світ, цар волі [моск. цар = цар неволі], бореться за волю, його убір — кайдани, а вінець — тавро [штемп]; він не нарікає на свою долю, не просить у катів помилування; тихо зносить свої муки, бо в пересвідчення, що робить добре, борючись за волю, дотримує в нї до кінця. Таких політичних засланців карало ся на Сибірі багато. Були там декабристи (гл. 101-102), до яких Шевченко усе відносив ся з великою пошаною, опісля польські повстанці; пізніше подібна доля постигла КМБратчиків (гл. 116-120), Петрашевців (гл. 104) та й самого поета (1847 р.) — 249-255. *Друже — брате*. так називає Шевченко по-

- Чи може на віки в серці заховав?
 Ой не ховай, брате! Розсип їх, розкидай!
 Зйдуть, і рости муть, і вийдуть з них люди.
 255 Чи ще митарство, чи вже буде?
 Буде, буде, бо холодно, —
 Мороз розум будить.

III.

- І знов лечу. Земля чорніє.
 Дрімає розум, серце мліє.
 260 Дивлюсь: хати понад шляхами, —
 То гірорід із стома церквами,
 А в гіроріді, мов журавлі,
 Замуштрували москалі:
 Нагодовані, обуті
 265 І кайданами окуті,
 Муштрують ся. Далі глянущу, —
 У долині, мов у ямі,
 На багнищі гірорід мріє;

літичного засланця (декабриста), бо він йому близький своїми свободолюбними ідеями. Поет боїть ся, щоб ідеї друга не згинули марно на засланню, заховані глибоко в його серці, тому визнає його, щоб він їх поширював, а вийде з них добро для людей. — 255-257. *Митарство*: муки, які терпить поетова душа в своїй мандрівці по різних сторонах рос. імперії (Сибірі). Буде тих мук, бо від морозу починає будити ся розум, який досі спав (це ж сон!); поет неначе боїть ся, щоб не сказав за багато [пор. апострофа до друга — брата — стр. 253-254, де поет уже неначе проговорив ся]. Він хоче бути тільки об'єктивним обсерватором. — 254. *Дрімає розум*.. пор. стр. 257. — 263 *Муштра* (з нім. м.) — вправи війська. — 268. *На багнищі гірорід*: Петербург, побудований на болотах — там, де Нева впадає до Фінського заливу — Петром Великим в р. 1703. Канали копали й засипали болота козаки, яких тут сплюю велів зганяти цар, вони й гинули тут тисячками. Це дуже якими красками опи-

- Над ним хмарою чорніє
 270 Туман тяжкий... Долітаю, —
 То город без краю.
 Чи то турецький?
 Чи то німецький?
 А може те, що й московський!
 275 Церкви та палати,
 Та пани пузаті,
 І ні однієї хати!
 Смеркало ся. Огонь-огнем
 Кругом запалало,
 280 Аж злякав ся... — „Ура! Ура!
 Ура!“ закричали.
 — „Цу-цу, дурні! Схаменіть ся!
 Чого се ви раді?
 Що орете?“
 — „Екай хахол!
 285 Не знает параду!
 У нас парад. Сам ізволіт

суеть ся в „Іст. Русов“ (диви стр. 390-391, 431-740)
 В „Книгах Битія укр. нар.“ кажесть ся про це діло
 Петра дослівно так: (цар) положив сотні тисяч в ка-
 навах і на костях збудував собі столицю. (Возняк: Ки.
 Б. ст. 20). — 270. Над Петербургом уносять ся зви-
 чайно тумани. — 272-4. Цар Петро старав ся в усіх
 своїх реформах наслідувати зах. Європу, таксамо при
 будові столиці. На це й натякає Шевченко: не можна
 — мовляв — розрізнити, що це за город. — 276. Пузо-
 черево, пузатий - череватий. — 277. В народнім розу-
 мінню зветь ся хатою тільки те, що на селі, всі інші
 будівлі (камениці то що), це не — хати. — 279. Від
 світла, що його позасвічувано в городі. — 284. *Що*
орете (моск.) = чого кричите? *хахол*: властиво чуб,
 козацький оселедець, від того Москалі називають на-
 смішливо Українців хахлами, як Українці Москалів
 кацапами. „Хахлом“ називає землячок таки поета, бо
 почув укр. мову. Сам же він говорить погано по мо-
 сковськи (хоч погано, аби не по своєму). — 286. „Сам“

- Севодня гуляти“.
 — „Та де ж вона, тая цяця?“
 — „Вот — відійш палати?“
 290 Штовхаюсь я; аж землячок,
 Спасибі, признав ся,
 З цинковими гузиками:
 — „Де ти здесь узял ся?“
 — „З України“.
 — „Да как же ти
 295 Й говоріть не вмієш
 По здешиему?“
 „Ба ні“, кажу,
 Говорить я вмію,
 Та не хочу“.
 — „Єкой чудак!
 300 Я все входи знаю;
 Я тут служу; коли хочеш,
 В дворец попитаюсь
 Ввести тебе. Только, знаєш,

— цар. — 288. *Цяця* - забавка, щось гарне; тут на-
 смішливо: важна особа, невидальце. — 292. *З цинко-*
выми гудзиками... се металеві гудзики мундіру, чужа
 зверхня ознака зденационалізованого Українця, якому
 так дуже по нутру все московське, чуже. — 293. Звер-
 нить увагу на погану мову. — 294-6 „Та як, ти й го-
 ворити не вмієш по тутешньому?“ — 297-8. Дуже
 характеристичні слова для національних поглядів
 Шевченка (в 40 рр. XIX ст.) Він добре розумів, що по-
 пана до своєї рідної мови — це елементарна конче-
 ність кожної нац. свідомої людини, за тим піде вже
 все инше. За такі й подібні погляди, тоді, коли майже
 вся українська, навіть нац. свідомо інтелігенція, гово-
 рила по московськи, приходило ся Шевченкові нераз
 почути від своїх таки земляків, що він „чудак“. Як
 багатоглазний випередив у тім Шевченко своїх
 земляків. — 301. „Дворец“ - царський двір, *попита-*
юсь (моск.) = постараюсь. — 303. *Просвіщені* —
 в Шевченка розумієть ся насмішливо: в тім то ціла

Ми, брат, просвіщенні, —
Не поспішай полтінкою!

305 — „Цур тобі, мерзенний,
Каламарю!“

І зробив ся
Я знову незримий,
Та й прохав ся у палати.
Боже мій єдиний!
310 Так от-де рай! Уже на-що
Золотом облиті
Блюдолизи! Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає. Обік його
315 Жіночка небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще й на лихо сердешна
Хита головою.
320 — „Так оце-то та богиня?!
Лишеньго з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяцю, й разу,
Та й говорив тупорилим
325 Твоїм віршомазам!

ваша просвіченість, що за все велите собі платити. — 304. *Полтінка* — пів рубля срібного. — 305. *Мерзенний каламар* — що увесь у чорній так і кисне (пор. стр. 518), зовсім застряг у своїй канцелярійщині, урядовщині. — 310. Іронічно — поет же все шукає раю (пор. стр. 128, 177.). *Уже на-що...* уже й не казати, як облиті були золотом... — 312. *Блюдолизи* — блюдо- (моск.) = миска, тарілка, полумисок — такі, що лижуть чужі тарілки, живуть з ласки других, з того, що другі їм лишать... — 315-329. Карикатура царині. Це місце багато причинило ся до строгого засуду на Шевченка і за це найбільше розлютив ся цар Микола. — 316. *Опеньки* — рід грибів: підпеньки. — 324-325. Поет

Ст-то дурний! А ще й битий!
На квіток повірив
Москалеві! От і читай,
І йми ти їм віри!“

330 За панами — панства панства
У сріблі та златі!
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!
Аж потіють та товплять ся,
335 Щоб то близче стати
Коло са м их: може, вдарять,
Або дулю дати
Бладовалять — хоч маленьку,
Хоч пів — дулі, аби тільки
340 Під самую пику.
І всі у-ряд поставали,
Ніби безязики,
Ані телень!... Цар цвенькає,
А диво царця,
345 Мов та чапля між птахами

неначе повірив у те, що писали московські поети, які в своїх віршах вихваляли царя як ідеал краси й доброти, запобігаючи ласки уряду. Він їх глумливо зве віршомазамі (не поетами!) з тупими римами. — 327. *На квіток...* на слово, наперед, не провірюючи самому того, що було писано... так, як вірив ся чесній людині на записку. Повірив у те, що Москаль написав, а він — як звичайно Москаль — одурив... — 333. *Пикатий* — з товстим, оброслим салом лицем (пиккою). — 334-5. Запобігають ласки в царя й царині. — 337. *Дулю дати* — штовхнути, дати стусана. — 338. *Бладовалять* — глумливо: ласкаво зволять. — 343. *Цвенькає* — говорить незрозумілі речі або й незрозумілою мовою (на прикл. французькою або німецькою мовою, якими тоді часто послуговували ся вищі верстви московської суспільности; часто були між ви-

Скаче, бадьорить ся.

- Довгенько вдвох походили,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли
350 (Здалека не чути) —
Об „отечестві“, здаєть ся,
Та нових петлицях,
Та об муштрах ще новіщих;
А потім цариця
355 Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь: цар підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Облизав ся неборака,
360 Та меншого в пузо —
Аж загуло!... А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
365 А той дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеть ся по улицях,
Та давай місити
Недобитків православних,
370 А ті голосити,

ми з роду чужинці). — 346. *Бадьорить ся* — відповідними рухами й мінами хоче надати собі важности й шику, а виходить якраз навпаки. — 347. *Вдвох* — разом (цар і цариця). — 348. *Сичі* — нічні птиці з роду сов. — 351. *Об „отечестві“* — про державні б то справи. — 352. *Петлиці* — це плетені шнурки, яких уживано як відзнак до мундирів; і вони мусять же бути по формі. — 355. *Дзиглик* — стільчик, тут очевидячки насмішливо, бо для царяці мусліо бути відповідніше місце до сидження, як дзиглик. — 362. *Туза* — див. стр. 9. — 369. *Православні* — простий народ.

Та верещать, та як ревнуть:
„Гуля наш батюшка, гуля!
Ура! ура! ура-а-а!“

IV.

- Зареготав ся я, та й годі!
375 А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тільки де-де православні
По кутках стогнали
380 Та, стогнучи, за батюшку
Господа благали.
Сміх і сльози!
От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлю ся я:
385 Палати, палати
Понад тихою рікою,
А беріг обшитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий:
390 Як то воно зробило ся
З калюжі такої
Таке диво! Отут крові

372. *Батюшка* — цар. — 354-373. Так представляє Шевченко цілу систему адміністрації рос. держави: Почавши від царя бє й лупить сильніший слабшого, вищий чинами меншого, а народ — не розбираючи нічого — славить батюшку (оклики в його честь: ура) пор. стр. 381-2. — 382. Сміяти ся й плакати приходить ся, як роздумати над тим усім. — 384. Петербург має ясні ночі [від одблеску полярного світла]. — 386-8. Над Невою, її береги обмуровані каміннем. — 389. З дива не можу вийти, неначе бачу щось неможливе. — 390-399. Пор. стр. 268. —

Пролило людської
І без ножа!

По тім боці

395

Твердиня й дзвіниця,
Мов та швайка загострена, —
Аж чудно дивить с,
І дзигарі теленькають.

400

От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває.

405

А на коні сидить бхляп,
У світлі — не світлі,
І без шапки; якимсь листом
Голова повита.

Кінь басує, — от-от річку,
От-от перескочить.

А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати.

410

395. Петро-Павловська кріпость із церквою Петра й Павла — дзвіницю її з берега видно, як остро, мов швайка [шило], стремить у гору. — 398. Годиники на вежі, що вибивають години; у висказі „дзигарі теленькають“ криється теж насміх — 400-413. Пам'ятник Петра I. На гранітовій підставі [скелі] пам'ятника Петрові Великому в Петербурзі викована надпись „Petro Primo — Catharina Secunda“. Пам'ятник збудований французьким різьбарем Фальконетом і вихвалений Пушкіном. На нього Шевченко не міг дивити ся без злості [ЛК]. — 402. Охляп - без сідла. — 409. На нїм нїби свита, нїби щось инше (не знати що). — 404. Лавровий вінець, ним вінчали давно вождів, воеводів, поетів і загалом знатних людей... „якимсь листом“ найвнїй тон оповідання зі становища Українця - простолюдина [пор. стр. 277]. — 406. Басує: спинаєть ся, ступає різько з головою піднятою в гору, розкидаючи ногами. — 409-410. Пор. стр. 4-7.

Хто ж се такий?

От собі й хитаю,
Що на скелі наковано:
„Первому Вторая“
Таке диво поставила.

415

Тепер же я знаю:
Се той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову — сиротину.

420

Кати, кати, людодїди!
Наїлись, обов,
Накрали ся! А що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко менї стало,
Так, мов я читаю

425

— 416. Петро Великий [1682-1725]: він нищив послїдовно по обдуманому з гори плянові автономію України. Насилав на Україну московські війська, утискав народ податками, гнав козаків „на лїнїю“, зруйнував Запор. Сїч за те, що пристала до Шведів (1709 р.), не позволив вибрати гетьмана та настановив „Малорос. Колегію“ (1722 р.). Не диво, що тямуці Українці (КМБратчики та їх одиодумці) ставились до Петра крайне ворожо, а Шевченко часто не щадить йому найлютіших слів, називає його „скаженим“ (Осїї гл. XIV). — 418. Катерина II. з нїм. роду [1762-1796], вона скасувала відновлену по смерті Петра I. автономію України (1764 р.), подїлила край на губернії, зруйнувала Сїч (1775), завела кріпацтво, пороздавала землі українські своїм любимцям.. За те все зве її Шевченко лютим ворогом України, голодню вовчицею [„Вел. Лїох“], а наїд вражою [сучою] дочкою. „Книги Битія“ так про неї говорять: „А Нїмка царица Катерина II. безбожница, убійница мужа свого, в останне доконала козацтво й волю, бо, одібравши тих, котні були в Україні старшими, наїлила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію в ярмо і поробила одних панами, а других

Історію України.

Стою, заміраю.

А тим часом тихо, тихо

Та сумно співає

430 Щось такеє невидиме:

„Із города, із Глухова

Полки виступали

З заступами на лінію.

А мене послали

435 У столицю з козаками

Наказним гетьманом.

О, Боже мій милосерний!

О, царю поганій!

Царю проклятий, неситий,

440 Гаспиде лукавий!

невольниками [ст. 21] — 431. Глухів (у Чернігівщині). По здавленню повстання Мазепи велів цар Петро перенести столицю України з Батурина до Глухова, на північ, щоб мати її під оком [близьке до Московщини]. — 432. Полки (козаків). — 433. Заступ - ристаль; „лінією“ звав народ канали, насипи то що..., „на лінію“ — на роботу канатів. — 436. Павло Полуботок (1722-1724) був наказним гетьманом (тільки заступав гетьмана) після Скоропадського. Він вставляв ся за укр. вольностями та старав ся завести на Україні лад. Проти його плянів виступала Малорос. Колегія з Веляміновим на переді. Цар покликав Полуботка зі старшиною до Петербурга та велів його замкнути в Петро-Павл. кріпости, де він і вмер. Смерть Полуботка зробила велике вражіння на Українці; про нього оповідали, що він рішучо ставив ся до царя та дорікав йому за його гноблення України. Цар мав би то прийти до Полуботка перед його смертю, щоб з ним погодити ся, але Полуботок покликав ся на божий суд. На це й натякає Шевченко (стр. 451). Стрічу царя Петра з Полуботком у тюрмі змалював славний маляр Ілля Рєзін, автор образу „Запорожці пишуть лист до султана“, послугуючи ся оповіданнями з „Істор. Русов“. — 440. Гаспид - змії, гадюка;

Що ти зробив з козаками?

Болота засипав

Благородними кістками!

Поставив столицю

445 На їх трупах катованих

І в темній темниці

Мене, вольного гетьмана,

Голодом замучив

У кайданах!... Царю, царю!

450 І Бог не розлучить

Нас з тобою: кайданами

Скований зо мною

На вік-віки. Тяжко мені

Вітатъ над Невою!

455 України далекої,

Може, вже немає...

Полетів би, подивив ся,

Так Бог не пускає.

Може, Москва випалила,

460 І Дніпро спустила

В синє море, розкопала

Високі могили,

Нашу славу? Боже милий!

Зжаль ся, Боже милий!“

465 Та й замовкло. Дивлю ся я:

Біла хмара криє

Сіре небо; а в тій хмарі —

Мов звір в гаї вие.

мабуть з огляду на біблійного змію - також чорт. — 443. Благородні, бо це ж кістки козаків-мучеників. — 445-6. Вольного — в темниці: контраст. — 454. Віднось ся до душі Полуботка, що все ще мучить ся над Невою, скована з Петром I: — її й Бог не пускає на Україну (стр. 478). — 459. Випалила - розумієть ся: Україну. — 468. Мов звір в гаї вие: бо це ж про-

407 То не хмара, білі птахи
 Хмарою спустились
 Над царем тим мусянжовим,
 І заголосили:
 „І ми сковані з тобою,
 Людоїде, змію!
 475 На страшному на судищі
 Ми Бога закриєм
 Од очий твоїх неситих.
 Ти нас з України
 Загнав, голих і голодних,
 480 У сніг на чужину
 Та й порізав, а з шкур наших
 Собі багряницю
 Пошив жилами твердими,
 І заклав столицю
 485 В новій рясі. Подиви ся,
 Церкви та палати!
 Весели ся, лютий кате,
 Проклятий, проклятий!“

V.

490 Розлетілись, розсипались.
 Сонечко вставало;

чуваєть ся поетові стогін нелюдськими карами мучених козаків на лінії Ті птахи-духи це разом не-
 наче гріхи, які заєдно висять над головою царя Петра.
 — 471. *Мусянжовий* - нім. сл. Messing - мосяж, це мі-
 шанина з міді й цинку, тут властиво: бронза - міша-
 нина міді й цини. — 482. *Багряниця* - царська па-
 радна одежа з темно-червоної матерії. — 485. *Сто-*
лиця в новій рясі - це нова, модерна, на европ. лад
 збудована столиця, здвигнена на трупах козаків. Це
 місце (481-588) має й загальне значіння: *велич і сила*
московських царів освоюють ся на катуванні козаць-
кого народу. На українських трупах виросла могут-
ність рос. імперії! — 487. Це грізне „*cemento*“ для
 рос. царів. — 489. Очевидно ті птахи - духи. —

495 А я стояв, дивував ся
 Так, аж страшно стало.
 Уже вбогі ворушились,
 На труд поспішали,
 І москалі на розпуттях
 Уже муштрувались.
 Покрай улиць поспішали
 Заспані дівчата,
 Та не з дому, а до дому:
 500 Посилала мати
 На цілу ніч працювати,
 На хліб заробляти.
 А я стою, похилившись,
 Думаю, гадаю:
 505 — „Як то тяжко той насущний
 Люди заробляють!“

От і братія сипнула
 У сенат писати
 Та підписувать, та драти
 510 І з батька і з брата.
 А між ними і землячки
 Де-де поглядають;
 По московськи так і чешуть,
 Сміють ся та лають

497-506. Це дівчата, що спонукані біднотою, прода-
 ють себе, щоб заробити на прожиток. — 507. *Братія* -
 урядники, чиновники. — 508. *Сенат*: уряд найвищої
 інстанції. — 509-510. Хабєрництво й здирство в рос.
 урядах у тих часах загально знане. Проти нього ви-
 ступали всі кращі письменники українські від Котля-
 ревського почавши. — 511: „*Землячки*“ - Українці,
 яких у Петербурзі було дуже багато. Їх Шевченкові
 нераз доводило ся стрічати. Його серце боліло, що
 вони відпали від свого рідного, українську мову за-
 були („по моск. так і чешуть“) зовсім змосковчили
 ся. — 514. *Сміють ся* - очевидно зі своїх батьків —

- 515 Батьків своїх, що змалечку
Цвенькати не вчили
По німецьки, а то тепер
І кисни в чорнилі...
Пявки, пявки! Може, батько
520 Остазню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови!...
Україно, Україно!...
Оце твої діти,
525 Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
Московською блекотою,
В німецьких петлицях
Замучені. Плач, Вкраїно,

Українців. — 517. По німецьки - по чужому, тут по московськи... „Говорити“ можна в розумінню народа тільки своєю мовою, а чужою, незрозумілою мовою, що разить вуха, тільки „цвенькати“. — 518. Тому, що землякам важко зовсім наломити ся до московської мови, не можуть вони скоро йти в гору по бюрократичному щаблі, авансувати. Вони мусять здебільшого вдовольняти ся низкими чинами, робити писарську роботу — тому й киснуть у чорнилі, та за те нарікають на своїх батьків. — 519. Пявки - бо висисали кербавицею зароблений гріш у своїх батьків, які хотіли їх вивести в люди. — 526. Застрягли в чужій бездушній канцелярщині (бюрократи). — 527. Моск. блекотою (додай: політі); блекота - трійливе зілле, воно одурює: московщина їм запаморочила голови. — 528-9. Петліня - див. стр. 352. Тут значіння ширше: Росія переймила від Німців (головно за часів Петра В.) багато установ, між иншим зорганізувала на ній лад військо й адміністрацію, а з тим перебрала й німецькі форми, мундїри, ог і петлиці то що... Це все по загальній думці декого з тодішньої суспільности, головно московських славянофілів (гл. 88.) гальмувало природний розвиток рос. народу. Таксамо відбили ся, по думці Шевченка, ті народньо-

- 530 Бездітна вдовице!
Піти лишень, подивить ся
До царя в палати:
Що там робить ся?
Прихожу —
Старшина пузата
535 Стоїть рядом, сопе, хропе
Та понадувалась,
Як индики, і на двері
Косо поглядала.
Аж ось вони й одчинились —
540 Неначе з берлога
Ведмідь виліз. Ледви-ледви
Переносить ноги,
Та одутий, аж посинів:
Похмілля прокляте
545 Його мучило. Як крикне
На самих пузатих, —
Всі пузаті до одного
В землю провалились.
Він випучив баньки з лоба, —
550 І все затрусилось,
Що осталося. Мов скажений,
На менших гукає, —
І ті в землю; він на дрібних, —

му духові чужі новості лихо й на земляках; словом: Московщина задурманила їм голови, а чужі, від Німців перейняті, мертві форми зробили з них бездушну урядову машину, на услугах Москалів. — 530. Вдовиця — бо Україна сама: нема кому за неї постояти, бездітна — бо її діти покинули її та пішли на службу Москалям. — 535. Стоїть рядом: на військовий лад. — 544. Похмілле: поганий фізичний і душевний стан у людини після перепою. — 546. На тих, що з найбільшими черевами - значить: на найстарших чинами. — 549. Витріщив очі. — 550. За-

555 І ті пропадають;
 Він до челяді сунеть ся, —
 І челядь пропала;
 До москалів, — москалики
 Тяжко застогнали,
 Пішли в землю!
 Диво дивне
 560 Стало ся на світі!
 Дивлю ся я, що дальш буде,
 Що буде робити
 Мій ведмедик? Стоїть собі,
 Голову понурив
 565 Сіромаха. Де ж діла ся
 Ведмежа натура?
 Мов кошеня — такий чудний!...
 Я як засміяв ся!
 Він і почув, та як гикне, —
 Я й перелякав ся
 570 Та й прокинувся.

Отаке-то
 Приснило ся диво!
 Чудне якесь! Таке тільки
 Сниться ся юродивим

трусилось - із переляку. — 555. *Челядь* - тут у розумінню: служба, прислуга, [декуди жіноцтво, дівчата, а то й діти]. — 563-567. З ведмедя зробив ся ведмедик! Сила його тільки й ґрунтується на тих усіх військових і урядниках (чиновниках); без них він тратить свою ведмежу натуру, стає ласкавий як котеня. — 571-5 *Юродивим* (дурним) зве себе поет, в нього ж і думки, як не в людей (тих звичайних, пересічних). — Тим, що він буцім то юродивий і п'яниця, виправдує поет перед земляками („брати мої!“) ті свої нові думки про „темне царство“, вбираючи ще й до того свою поему в форму сну-візії.

575

Та п'яницям.

Не здивуйте,
 Брати мої милі,
 Я не своє розказував,
 А те, що приснилось.

8. VII. 1844.
 Петербург.

- Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
 Чого серце плаче, ридає, кричить,
 Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
 Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
 5 Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
 Засни, моє серце, на віки засни,
 Невкрите, розбите... А люд навісний
 Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі!

13. XI. 1844.

Петербург.

Диви: Увід гл. 23. — 2. *плаче.. ридає.. кричить*: таку поетичну фігуру, що представляє нам ступіноване тямок [від найслабшого до найсильнішого, від найменшого до найбільшого], звемо згречька „клімакс“, себто драбина, ступіниця. — 3. *трудне-втомлене, прибите*. Далі прирівнює поет серце до малої дитини, і так до нього й говорить. — 5. Навіть тих елементарних, найзвичайніших потреб [як для дитини страва, пиття й сон] не може заспокоїти поетове розбите серце. Тому ліпше, щоб воно таки й заснуло на віки. — 7. *навісний*: безумний, навіжений - тому й „скаженіє“.

Пустка.*)

(М. С. Щепкину.)

- Заворожи мені, волхве,
 Друже сивоусий!
 Ти вже серце запечатав,
 А я — ще бою ся..
 5 Бою ся ще погорілу
 Хату руйнувати,
 Бою ся ще, мій голубе,
 Серце поховати!
 Може, вернетъ ся надія
 10 З тією водою

*) Диви: Увід гл. 23. — *Пустка* - так називаємо опустілу хату, в якій ніхто не живе. Вона тут ще до того погоріла, некрита. В ній холод, бруд, темінь. До такої пустки прирівнює Шевченко своє серце: плястичний образ страшних переживань душі поета, які доводять його до крайнього одчаю, розпуки (тімя розбити!) - пор. також поезію „Чого мені тяжко..“ Про Щепкина диви „Чигирин“ (примітка). — 1. *волхв* - старе слово = мудрець, знахар, чародій. До Щепкина, як до досвідної людини та артиста, що чарує своєю грою, може Шевченко сміло прикласти це слово. Воно, старе, ще краще достосовуєть ся до поважного, сивоусого друга та надає йому ще більше поваги - тому його й поет так уміло підібрав. — 3. *серце запечатати* - тільки що кинути надію на сповнення якихсь молодечих задумів, ідеалів та поводити ся з тим, що життя приносить. Шевченко думає, що Щепкин уже погодив ся з тим і не сподіваєть ся більш нічого від життя, а поетові життє без надії на краще будуче - тільки що смерть. Хоч його серце тепер представляє одну пустку, але він усе таки вірить, що надія зробить своє, оживить його, загіє добром, і поет хоч крізь сон побачить те, за чим він так побиваєть ся: правду. — 4. *погоріла хата* - тому, бо зникло все гарне й добре, чим було повне давніше серце поета. Порівн. поезію

- Цілющою, живучою, —
 Дрібною сльозою;
 Може, вернеться в некриту
 Пустку зімувати
 15 І укрив і нагрів
 Погорілу хату,
 І вимете, і виміє,
 І світло засвітить;
 Може, ще раз прокинуть ся
 20 Мєї думи — діти;
 Може, ще раз пожору ся
 З дітками заплачу;
 Може, ще раз сонце правди
 Хоч крізь сон побачу!
- 25 Встань же, брате, хоч одури!
 Скажи, що робити:
 Чи молитись, чи журитись,
 Чи тімя розбити?

13. XII. 1844.

„Три літа“. — 11-12. Це не сльози розпуки, але сльози, від яких стає людині легше на серці, вона глядить з надією в будуче. — 18. Бо тепер темно! — 19. *прокинуть ся* — бо вони сплять: їх приспало горе, страждання поета від неправди на Україні. — 19-21. *ще раз* — так як давніше, як ще поет був молодий — пор. поезію „Три літа“. Загалом, про що поет тут тільки згадує, там ширше розмальовує: аналізує свої переживання від „Катерини“ до „Заповіту“. Ці обидві поезії треба б разом читати! — 25. *хоч одури* — тим що даси пораду, надію. — 28. З одчаю, розпуки, бо не видно, щоб колись могло стати краще.

Н. В. Гоголю.*)

Ця коротенька, ляпідарністю і певною елементарною силою вислову замітна, неначе грубими плястичними рисами начеркнена, в одну викінчену цілість замкнена, поезія має в збірці „Три літа“ важне значіння. Вона вказує нам на причини важких душевних переживань поета та є неначе уводом до великого „Послання“ землякам, висказує думки, які там ширше розведені.

Байдужність глухої на „велике слово“ поета й похиленої в кайданах суспільности викликає в нього плач, якого висловом є його поетичні твори. Поет тратить надію, чи з того „плачу“ що вийде, чи його думки вникнуть у суспільність і перетворять її.

Він бачить, що безповоротно минули ті часи, коли то батько жертвував свою власну дитину, як того вимагало загально-народне добро. Теперішнє покоління теж кохає дітей, однак приносить їх, той останній свій скарб, у жертву чужому „отечеству“.

Аналогія, на яку вказує поет, прирівнюючи себе до Гоголя, співця української бувальщини та сатирика на гнилі суспільні відносини в Росії, є тільки поверховна. Обидва вони поети, обидва торкають ся подібних тем (українська бувальщина, критика гнилих суспільних відносин), однак в їх ідеології заходить важна різниця.

Хоч згадані Гоголеві твори стоять на не-

*) Диви: Щурат: „Шевченкове послання Гоголю“, Літерат. начерки ст. 33-38.

зрівнаній мистецькій височині, одначе далеко їм до тої специфічно української національно-політичної ідейности, якою пронизані всі твори Шевченка. Національна свідомість у Гоголя, який не вмів сказати, чи в нього душа українська, чи московська, спочиває десь на дні його душі, її приглушують „загальні“ питання, вона губить ся серед усеросійського лібералізму, а в Шевченка є вона ясна, тверда й уперта.

За думою дума роєм вилітає:
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо-тихесенько плаче
У самому серці — може й Бог не бачить.

5 Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

Микола Гоголь [1809-1852], московський письменник, Українець з роду (з Полтавщини), син українського письменника Василя („Простак“). Батько рос. реалізму. Він почав із повістей з укр. життя, ідеалізуючи Україну та її лицарське минуле (Вечері на хуторі - Вій - Тарас Бульба), опісля звертаєть ся до сатиричних творів, у яких „сміючись крізь сльози“ малює неприкрашену дійсність, темноту, деморалізацію й моральну убогість рос. суспільного життя. Сюди належать: комедія-сатира „Ревізор“ та повість „Мертві душі“. До них і відносять ся слова Шевченка: „Ти смієш ся“. — 1. Від усяких думок неначе аж роїть ся [так їх багато!]. — 5-8. Нове „великеє слово“ поета незрозуміле на загаль для лю-

Всі оглухли, похилились
10 В кайданах — байдуже!
Ти смієш ся, а я плачу,
Великий мій друже!
А що вродить з того плачу?
Бурян, мабуть, брате!
15 Не заревуть в Україні
Вольнії гармати,
Не заріже батько сина,
Своїї дитини,
За честь, славу, за братерство,
20 За волю України.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різниці
Москалеві... Себто, бачиш,
Лепта удовиці

дий непривичних до нових ідей... — 9-10. Відносить ся до української інтелігенції - панів; пор. „Посланіє“ [стр. 10-12]; загалом ця поезія становить неначе увід до великого „Посланія“. — 11. Гоголь „смієть ся“ в своїх сатир. творах, а Шевченко „плаче“ в своїх істор. та головню поліг. поемах над поганою дійсністю. — 12. Другом зве Шевченко Гоголя за те, що своїми творами з укр. життя будив любов до України та в сатирах остро критикував рос. сусп. життя. Особисто не знав ся Шевченко з Гоголем, хоч його високо цінив (Кониський I. 142). Гоголь знову ж признавав поетичний талант Шевченка, але казав, що від його поезії дьогтем заносить [Кониський II. 97]. — 14. Шевченко висказує думку, що його плач над неволею України не принесе нічого. — 15-16. „...в боротьбі за волю України, як давно ревіли [пор. „Ів. Підкова“]. — 17-20. Як Тарас Бульба зарізав свого сина Андрія. (Гоголь-пов. „Тар. Бульба“). — 21-23. Сам батько не заріже, але викохає на те, щоб Москаль зарізав для себе. — 24. лепта - дрібний гріш, данина. Поетові стоїть перед очима „лепта“ біблійної вдовиці, що останній свій гріш відда-

25 Престолові, „отечеству“
Та Німоті плата...
Нехай брате! А ми будем
Сміятись та плакати.

30. XII. 1844.
Петербург.

71/4
24

ла... так Українець останнє своє віддає: свого сина. — 25. престолові - рос. царям; „отечество“ див. Сон стр. 23. — 26. Німоті - тут загалом чужинцям. — 27-28. Нехай собі буде й така ледача суспільність [як тепер], а ми все будем далі проводити свої думки: ти (Гоголь) в сатирах, а я (Шевченко) в сумних описах сучасної неправди.

Великий Льох. *)

[Містерія]

Ця прекрасна і глибоко продумана політична поема названа Шевченком містерією. Так звали ся в середновічу духовні драми, яких акція мала в собі щось таємне**). У них виступали святі, ангели, духи, або й люди, представляла ся драматично смерть Христа і тайна відкуплення людського роду Христом, а вершком акції було його воскресення. Пізніше містерії поширили свій обсяг і виставляли в формі драматичної акції цілу тайну Христового приходу на світ, отже його різдво, муки, смерть і воскресення.

Такі духовні драми були на Заході дуже поширені та дістали ся на Україну, де їх виставляли студенти разом зі своїми вчителями по школах, бурсах, а то й інших місцях, доступних для ширшого загалу. Їх люди дуже любили слухати, і в них нераз виступали ще й смішні, комічні постаті для розвеселення слухачів.

Назву „містерія“ підібрав поет для своєї поеми дуже вдачно. Як у середньовічних драмах

*) Див. гл. 31-33. **) З грецьк. *μυστικός* - таємний, укритий.

Льохами - звуть люди ями й печері, яких і досі багато показують коло Суботова. Що це за ями, ніхто не знає, а тільки оповідає собі нарід про них. усякі оповідання та злучує їх із долею України. Тим оповіданнями покористував ся Шевченко. У Великім Льоху закопана, по думці поета, — подібно як у могилах — воля України. Як його розкопають, то Україні вернеть ся воля.

головною ідеєю є визволення роду людського з неволі гріха, так тут провідна думка цілої поеми є визволення України з неволі політичної. І тоном своїм та характеристичними чертами підходить цей твір під давні містерії. Таємний „льох“, душі, темні духи, народження незвичайних близнят, „мітла“ на небі, вкінці наївні, трагікомічні постаті лірників — це все атрибути, якими визначалися ті давні духовні драми. Ще й містичне число три (душі, ворони, лірники), що так часто подибується в народніх легендах і казках, підносить таємничість твору.

Як форму до своєї поеми міг Шевченко взяти з давніх українських духовних драм, так ідею могли йому піддати народні перекази, які звязували долю України з тими містичними льохами. Теж і сучасна революційна польська література, зовсім певно, знала Шевченкові, яка була переповнена містичизмом та думкою про визволення Польщі й її воскресення — могла поетові піддати деяку думку.

Незвичайно вдатно переведена композиція цього твору. Поема складається з трьох ідейно й льогічно з собою тісно звязаних частин, а в кожній з них виступає по три дієзні „особи“.

У першій частині являються три душі. Це уособлені постаті того народнього „духа“, що звичайно через свою несвідомість і короткозорість поносить вину за недолю своєї країни*). Це представники української суспіль-

*) Для прикладу тільки порівняй: »татарські люди« за княжих часів, »волим під царя восточного - пра-

ности в трьох важних добах історії України, за Хмельницького, Мазепи й Катерини II. Відданиця, недоліток і немовля ще й образково вказують на ступінь національної свідомости українського народу в ті три доби, який за Хмельницького зірвав ся до боротьби за волю і вже був близький до її осягнення („от була б подавала (рушники), та лихо зустріло“), за Мазепи був роздвоєний і в той спосіб попирав імперіалістичну політику Петра I. (порівн. „Іржавець“), за Катерини неначе те дурненьке немовля всміхався, як по остаточнім політичним і соціальним закріпощенню України господарювала на ній та „голодна вовчиця“.

І ці три душі карають ся (їх не пускають у рай), бо вони за життя тяжко согрішили. Одна душа карається за те, що перейшла з повними коновками Богданові шлях, як він їхав у Переяслав Москві присягати, друга — що напоїла коня цареві Петрові, як він вертав у Московщину, побивши Мазепу під Полтавою, третя — що всміхнула ся до Катерини II, лютого ворога України. А всі вони не знали, яким учинками людям вони потурали. І та несвідомість, те незнання політичних подій, є головним гріхом тих душ і головною провинною української суспільности в ті доби, яка не визнавала ся, що кругом неї діється, не мала політичного зрозуміння, тому посполбляла злуцці з Московією, помагала Петрові I.

вославного» за Хмельницького, незрозумінне задумів Мазепи, москофільська політика запорожської черні, а в найновіщих часах хіба доволі прикладів того руїницького »духа«.

проти Мазепи, з легким серцем приймала „реформи“ Катерини II.

За ті гріхи карають ся „душі“ й досі: за гріхи своїх дідів і прадідів носить і досі український нарід важке московське ярмо.

У другій частині виступають три вороги: злі духи України, Польщі й Московщини. Це темні якісь сили, духи нищення, що тільки й того ждуть, щоб нівечити всякі змагання свого народу до волі. Це є свідою шкідники передусім свого власного краю, а всі три разом злучують ся, щоб нанести найбільше шкоди Україні. Та між ними передує українська ворона, свій власний темний дух, що добирає найбільш дошкульних способів для нищення України та дає раду другим двом, як її нищити.

Вони прилетіли дивити ся, як будуть розкопувати льох, бо з тою хвилею має народити ся новий Гонта, що „розпустить правду й волю по всій Україні“. Його вони думають за порадою української ворони убити, доки ще українська суспільність неспвідома („сліпа“), а помічі ждуть собі в тім ділі від його брата-близнюка, ворога України, що буде „катам помагати“, хоч буде сином одної матері.

У третій частині бачимо трьох лірників, представників сучасного покоління. Воно в національному розумінні сліпе, криве й горbate. Ті три лірники плетуть нісенітниці про запорожські маяки: так загинула традиція про колишніх борців за волю серед сучасного покоління!

Національної свідомости у них зовсім

нема, бувальщини рідного народу не знають, а історичних пісень співають тільки тому, бо їх навчили співати: ваги й значіння тих пісень вони не розуміють, а співають їх тільки для „поживи“, для заробітку. Звернім лише увагу на контрасти: з одного боку розкопування льоху й злучена з ним тайна визволення України, а з другого — національно зовсім неспвідома суспільність, якої представники без зрозуміння, для власного пожитку, на очах грабіжників-чужинців співають пісень, що повстали в добу давньої боротьби України за волю!

Тому не диво, що Москалі „Великого того Льоху ще й не докопались“, бо з розкопуванням його мусіла б наступити воля України, але вона ще не може прийти, бо неспвідома суспільність не зуміє її вибороти, не піддержить нового Гонту. Тому темні духи далі читають на загладу України, а душі все ще покутують, доки вона не встане.

Що воля України мусить прийти, це висказує поет у „Суботові“, поемі, що є ідейним продовженням „Великого Льоху“.

Положилъ еси насъ сосѣдомъ нашимъ
подражаніє и поруганіє сушимъ окрестъ
насъ. Положилъ еси насъ въ притчу во
языцѣхъ, покиванію главъ въ людехъ.

Псалом XLIII. ст. 14-15.

I. Три душі.

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове і сіли
На похиленому хресті
На старій церкві.

— „Бог простить:

- 5 Ми пташки-душі, а не люди!
А відсіля видніше буде,
Як розкопувати муть льох.
Коли б вже швидше розкопали!
Тоді б у рай нас повпускали!

10 Бо так сказав Петрові Бог:

Псалом XLIII, ст. 14-15. Ти віддав нас на погорду сусідам нашим і на посміховисько тим, що кругом нас. Ти зробив нас поговоркою між народами, щоб люди хитали головами. — Цей псалом переспівав Шевченко віршем.

1. як сніг - білі. — 2. Суботів або Суботове - село в Чигиринському повіті. Тут жив Богдан Хмельницький та побудував церкву, в якій, як кажуть, його й поховано. (Цю церкву змалював Шевченко). Року 1664 польський вождя Чарнецькі велів розбити домовину «великого бунтаря» та розкинути його прах. (Дехто каже, що Хмельницького не поховано в церкві, але в полі на могилі). — 4. Богданова церква, з похиленим хрестом, стоїть і досі. — 5. пташки-душі: в народніх оповіданнях літають душі по світу пташками. Те саме тут (порівн.: душі замучених козаків — Сон стр. 469). — 10. Розмова Бога зі св. Петром — теж частий мотив у нар. легендах. — 10-13. Душі покутують, доки Москаль не розкопає Великого Льоху, не позабирає всього з України—аж тоді прийде кінець

»Тоді їх в рай ми повпускаєм,
Як все Москаль позабирає,
Як розкопа Великий Льох».

Перша душа:

- Як була я людиною,
15 То Прісею звалась;
Я отутечки й родилась,
Тут і виростала;
Оттут, було, на цвинтарі
Я з дітьми гуляю,
20 З тим Юрусем гетьманенком
У піжмурки граюсь:
А гетьманша, було, вийде
Та й кликне в будинок,
Он — де клуня: отам мені
25 І фіг і родзинок,
Всього мені понадає
І на руках носить.
А до гетьмана як прийдуть
Із Чигрина гості,

їх мукам. Значить так: чим більше Москаль Україну утискати ме, тим більший росте ме відпір у нашого народа, тим більше буде змагати ся націон. свідомість, і Москаль таким чином розкопає Великий Льох, собі на нещасте — Україна вирветь ся на волю зпід Москви. — 15. *Прісея* — Евфросина (і повст. з о — отже не: Приська). — 16. *отутечки* - в Суботові. — 20. Син Богдана Юрій - був після Виговського гетьманом (1659-1663). — 21. Одно „жмурить“ (не дивить ся) - а друге за той час ховаєть ся. — 22. *гетьманша* - жінка гетьмана Богдана Хмельницького Ганна Золотаренко (москалізм - по укр. гетьманиха, або гетьманова). — 24. *клуня* - стодола. Шевченко каже в примічці, що на сім місці, де колись був Богданів будинок, стояла за його часів клуня козака Яременка. — 29. *Із Чигрина*... бо там була столиця Гетьманщини.

- 30 То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує.
Отак-то я в Суботові
35 Росла-виростала,
Як квіточка, і всі мене
Любили й кохали,
І нікому я нічого,
Ні-же злого слова,
40 Не сказала. Уродлива
Та й ще чорноброва!
Всі на мене залицялись,
І сватати стали;
А у мене, як на тев ж,
45 І рушники ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло.

- Вранці — рано, в Пилипівку,
Якраз у неділю,
50 Побігла я водою.
(Вже й криниця тая
Засунулась і висохла,
А я все літаю!)
Дивлюсь: гетьман з старшиною...
55 І води набрала,
Та вповні шлях перейшла їм;

там урядувала генеральна старшина. — 42. *залицялись* - запобігали ласки. — 45. Рушниками перев'язують старостів, що посватають дівчину; вона ж і повинна завчасу подбати про рушники - тому: *рушники ткались* = небавом була б вийшла заміж. — 48. *Пилипівка* - піст перед Різдом, починаєть ся від св. Филипа 24. жовтня. Сам зїзд відбув ся в перших днях січня 1654 р. — 54. додати: їде. — 56. Як перейдеть

- А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати.
60 І вже ледви я не-ледви
Донесла до хати
Оту воду.
Чом я з нею
Відер не побила?...
Батька, матір, себе, брата,
65 Собак отруїла
Тою клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в рай не пускають!

- Друга душа:
70 А мене, мої сестрички,
За те не пустили,

ся кому шлях із повними коновками, то йому - по народньому віруванню - пошастить те, що він задумав. Прися ж байдуже було про те, куди Богдан їде, й вона в своїй *несвідомості* перейшла йому вповні шлях, щоб йому щастило ся. Ось і її гріх, за який вона мусить покутувати. А вона (= укр. народ, суспільність часів Хмельницького) повинна була *знати*, що гетьман їде в Переяслав, та розібрати як слід, чи добро вийде з того, чи ні, а не несвідомо пособляти його ділу (перейти шлях у повні). - За те тепер мусить та укр. Прися (народ) терпіти такі муки. — 59. Хмельницький домагав ся, щобні перше присягли московські посланці те, що будуть берегти вольностей України та брати її перед Польщею. Але вони на це не згодились, бо мовляв, їх цар „самодержець“ не присягає своїм підданам. Щоб не розбивати діла, присягла вкінці козацька старшина й усе військо. Та це викликало велике невдоволення. (Грушевський: Лл. Іст. У. 342-3). — 64-65. Тим, що - хоча й несвідомо - *пособляла* задумам Хмельницького, отруїла усе. (Згода з Московщиною -

Що цареві московському
 Коня напоїла
 В Батурині, як він їхав
 75 В Москву із Полтави.
 Я була ще недоліток,
 Як Батурин славний
 Москва в ночі запалила,
 Чечеля убила,
 80 І старого і малого
 В Сеймі потопила.
 Я між трупами валялась
 У самих палатах
 Мазепиних. Коло мене
 85 І сестра і мати
 Зарізані, обнявши ся,
 Зо мною лежали.

отрута нашої волі). — 72. Петрові „Великому“. — 74. *Батурин* (над Сеймом) - гетьманська столиця Мазепи (1687-1709). — 76. *недоліток* - перша душа - відданиця, друга - недоліток, третя - немовля. (Див. гл. 32) — 76. пор. стр. 102 (примітка) — 77. *Батурин славний*, бо був столицею гетьмана, що хотів скинути з України московське ярмо. Відмінно від тогочасної української інтелігенції, своїх писаних історичних жерел (Іст. Русов., Бант-Кам.) та народної традиції, які осуджували Мазепу то за „зраду“ то за Палія (див. про це „Іст. Поеми“ ст. 65-67) ставить ся до нього Шевченко дуже прихильно. Крім цього місця порівн. ще В. Л. стр. 251-255 та „Иржавець“. — *Замітне для політичних поглядів Шевченка*. — 77-81. На вістку, що Мазепа получив ся з Карлом XII., вислав цар Петро Вел. військо під проводом Меншікова, щоб узяти гетьманську столицю. Полковник батуринської прилуцького полковника Івана Носа увійшли Москалі тайним входом у Батурин. Усіх жителів вирізано, згинув і завзятий Чечель, а місто знищено до тла. Пор. „Вел. Лях“ 255-265. — 80. — усіх. — 83-84. Останки Мазепиних палат остались і досі. — 86. *зарізані*:

І насили то, насили
 Мене одірвали
 90 Од матері неживої.
 Що вже я просила
 Московського копитана,
 Щоб і мене вбили!
 Ні, не вбили, а пустили
 95 Москалям на грище:
 Насилу я сховала ся
 На тім пожарищі!
 Одна тільки і осталась
 В Батурині хата,
 100 І в тій хаті поставили
 Царя ночувати,
 Як вертав ся зпід Полтави.
 Я ішла з водою
 Повз хатину, а він мені
 130 Махає рукою:
 Звелів коня напоїти.
 А я й напоїла;
 Я не знала, що я тяжко,
 Тяжко согрішила.
 110 Ледви я дійшла до хати,
 На порозі впала...
 Цар поїхав в Московщину.
 Мене поховала
 Та бабуса, що осталась

навіть жінок не шадили. — 95. *на грище* - на знущання. — 102. Битва під Полтавою відбула ся в червні (1709 р.), а облога Батурина в жовтні 1708 р. Значить - події слідували по собі якраз протилежно, як представляє Шевченко. — 104. *повз* - попри. — 109. *тяжко согрішила* - бо ставила ся прихильно („коня напоїла“) - знову ж такі несвідомо - до свого найтяжчого ворога: він же ж убив її матір. А вона (україн. народ!) повинна була знати, що Петро

- 115 На тій пожарині,
Та, що й мене привітала
В безверхій хатині.
А на завтра й вона вмерла
І зотліла в хаті,
120 Бо нікому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розкидали,
І сволок з словами
На вугілля попалили, —
125 А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю;
А за що мене карають,
Я й сама не знаю!
130 Мабуть за те, що всякому
Служила, годила,
Що цареві московському
Коня напоїла.

Третя душа:

- 135 А я в Каневі родилась;
Ще й не говорила,
Мене мати, ще сповиту,
На руках носила,

В. „катував“ Україну. — 122-123. Мимоходом натякає поет на те, як зі *старого* Батурина нічого не осталось: *сволок з словами* — на сволоках нераз вирізують написи: рік збудовання хати, імя господаря, слова зі св. писма тощо. — 128-129. У тім то й ціле лихо, що народ караєть ся, а не розбірає, *за що*. — 130-131. Одна з причин, чому народ караєть ся: вислугував ся усякому, замість мати ясну політичну думку та закріпити самостійність України. — 134. *Канів* — над Дніпром, тепер *святе* місце для кожного Українця; там похований Шевченко. — 135. пор. стр. 76 (прим.)

- Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові,
140 А я з матір'ю сиділа
На горі, в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи може що в маленької
145 На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала,
І галеру золотую
Мені показала,
150 Мов будинок; а в галері
Князі і всі сили,
Воеводи, а між ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась —
155 Та й духу не стало!
Й мати вмерла! В одній ямі
Обох поховали.
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
160 За що мене на митарства
Й досі не пускають!
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —

— 138. Про цю поїздку Катерини II. описуєть ся ще й у „Невольнику“ (кінєць). З тяжким серцем згадує поет про те, як „голодна вовчичка“, доконавши зовсім Україну (1787), гуляла в золотій галері по Дніпру, від Кієва аж до порогів, серед великої паради, штучних огнів, гарматних стрілів тощо. А народ, неначе те невидоме немовля, тільки усміхав ся на те [стр. 154]. — 151. *всі сили* — старшина, почет цариці тощо. — 160. *митарство*: народне повір'є каже, що як душа вийде з тіла, так зараз у повітрі злітають ся злі духи

Лютий ворог України,
 165 Голодна вовчиця?
 Смеркаєть ся. Полетімо
 Ночувати в Чуту:
 Як що буде робити ся,
 Відтіть буде чути!

170 Схопили ся білесенькі
 І в ліс полетіли,
 І на гілонці на дубі
 Ночувати сіли.

II. Три ворони.

Перша:

Крав! Крав! Крав!
 175 Крав Богдан крам,

й ангели та тягнуть її — то в пекло, то в небо. Така тяганина відбуваєть ся нераз через сорок днів, а то й довше... це зветь ся „митарство“. - Цю малу душу на митарства ще навіть не пускаєть, бо вона - хоча несвідомо - усміхнула ся (знак прихильности!) до голодної вовчиці України. 167. *Чута* - ліс коло Старої Січі [на Хортиці]. Там - в осередку колишнього українського національного життя - і слід відпочивати душі українського народу та ждати, як прийде час визволення (розкоп Велик. Ляху) - він ще не прийшов: тому вони з Суботова відлетіли.

Три ворони - українська, польська й московська: це злі духи, демони свого народу, які тільки до того змагають, щоб своєму народові найбільш лиха накоїти, обернути в нівець усі його змагання до волі, винищувати всякими способами борців за самостійність і т. д. — 174-8. Богдан крав крам та продав його злодіям.. Боротьба Хмельницького за волю - являєть ся в розумінню ворони лихим, її противним ділом, а сам Хмельницький злочинцем, „злодієм“, що „крав“ (придбав - силою забрав) „крам“ („усі вольности України“) та „продав“ (передав) ті всі надбання таким же,

Та повіз у Київ,
 Та продав злодіям
 Той крам, що покрав.

Друга:

180 Я в Парижі була,
 Та три злоті з Радзівілом
 Та з Потоцьким пропила.

Третя:

*Через мостъ идетъ чортъ,
 А коза по водъ:
 Быть бѣдъ! Быть бѣдъ!*

185 Отак кричали і летіли
 Ворони з трьох сторон, і сіли
 На маяку, що на горі,
 Посеред лісу, усі три;
 Мов на мороз надувались,
 190 Одна на другу позирали,
 Неначе три сестри старі,

як і він „злодіям“ (значить - добрим людям), щоб їх зберігали. *Крав... крам... накрав... наслідування* крякання ворони [ономатопея]. — 176. *...повіз у Київ* - поет має на думці величавий вїзд Хмельницького до Києва, де його витали як Месію, що спас український нарід від польського панування — 179-181. Потоцькі й Радзівіли являють ся тут представниками польських панів, які по невдалим польським повстанню [1831 р.] повтікали на чужину (до Франції) та тільки й робили, що прогайнували свої маєтки, а своєму народові нічим не пособляли. Ворона тому й рада: їх „робота“ якраз їй на руку, (вона ж лихий дух свого народу). — 182-4. Деякі позначки вказують на те, що буде лихо: Для чорта звичайно вода не страшна, а він тепер іде мостом, а коза, яка воду переходить лише мостом, бредє тепер водою, виходить: щось буде незвичайне [не ж має народити ся Гонта!] — 187. За козацьких часів ставлено на горах фігури,

Що дівували, дівували,
Аж поки мохом поросли.

Перша:

Оце тобі, а се тобі!

195 Я оце літала
Аж у Сибір, та в одного
Декабриста вкрала
Трохи жовчі. От, бачите,
Й є чим розговітись!
200 Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживитись?
Чи чорт-ма й тепер нічого?

Третя:

— *Єсть, сестриці, много!*
Три указа накаркала,
205 *На одну дорогу.*

які на знак, що воріг зближається, запалювано, щоб сповістити народ про небезпеку - це ж і були маяки. — 197. Про декабристів див. гл. 101-102. Ворона вкрала в декабриста жовчі, яку він зберігав тільки для уряду, а в жовчі, по народн. погляді, осідок лютої гніву. (Між в цій місці й натякає поет про те, що колишні декабристи присмирніли трохи). — 199. *говіти* - постити, розговітись - скро- ромно їсти перший раз по довшій говінню. — 201. *поживитись* - на шкodu народів. — 202. *чорт-ма* - нема. — 204. *три указа...* Указ, це розпорядок, царський наказ. Мова тут про царські укази з при- воду будови залізничного шляху між Москвою й Пе- тербургом. Говорять, що цар потягнув на мапі пряму лінію між Москвою й Петербургом і сказав „По- сему быть“. Відтак міністер Кляйнімхель, виконуючи майже дослівно царську волю (дійсно дуже простий заліз. шлях!) та стараючи ся, щоб як найбільше й йому до рук прилипло, мучив народ важкими робо- тами, щоб побороти всякі перепони (багна...) на до-

Перша:

— На яку се? На ковану?
Ну, вже наробила!

Третя:

— *Да шесть тысячъ въ одной верстѣ*
Душъ передушила

Перша:

210 — Та не бреші, бо тільки пять,
Та й то з фоном-Корфом!
Ще й чванити ся, показує
На чужу роботу...
Капусниця закурена! —

215 А ви, мосці-пані,
Бенкетуєте в Парижі?
Поганці погані,
Що розлили з річку крови
Та в Сибір загнали
220 Свою шляхту, то вже й годі,

розі. Цар піддержував його й видавав укази, які були нещастем для моск. народу. — 206. *ковану* - залізни- чу. — 207. Огі „робота“, маєш чим чванити ся! — 208-9. При будові шляху. — 211. Барон фон Корф був начальником найвищого поліційного уряду, т. зв. „третього отделенія“: арештами й карами він сильно дошкулював народів. Чванькуватість моск. ворони, що вона передушила 6000 душ в одній верстві, при- तुлює укр. ворона тим, що тих мучеників було тільки 5000 тай то було б їх було ще менше, як би не помагав тут б. Корф. — 215. Вилаявши московську ворону, звертається до польської, тому й „мосці пані“ [по польськи] - милостива пані. — 216. Диви стр. 179-181. — 215-221. Укр. ворона дорікає польській за те, що тих мук, яких зазнав польський народ від свого злого духа, дуже мало. Магнати повтікали за границю та бенкетують, дрібніша шляхта пішла

Уже й запишались!
Ач яка вельможна пава!

Друга й третя:
А ти що зробила?

Перша:

А дзуськи вам питать мене!
225 Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала.
Дивись, які! Карамзина,
Бачиш, прочитали,
230 Та й думають, що ось-то ми!
Цитьте, недоріки!

на Сибір та й тільки! Нема чим пишатись, не багато
крови вона [польська ворона] пролила (тільки з річку!)
— для україн ворони се ніщо, в порівн. з тим, що вона
зробила [240-171]. — 222. Ач [скороч. а бач!] - диви!
— 224. а дзуськи... а проч! зась тобі! Загалом укра-
їнська ворона відчуває свою вищість над польською
й московською. Вона так давно й такими муками
мучить свій нарід, що другі ворони проти неї це ще
неначе діти, недоріки (немови); — 225-7. Уже укра-
їнська історія давніх (княжих) часів богата в кроваві
події. Коли ще ні Польща, ні Москва не панували
на Україні! (їх державне життя розвинуло ся пізніше!)
вже тоді злі духи України коїли багато лиха й про-
ливали кров. — 228. Микола Карамзин [1766-1826],
голова сентимент. напрямку в моск. літературі (повість
„Бѣдная Лиза“), автор 12-томової „Історії Государ-
ства Россійскаго“, твору, на яким виховували ся цілі
генерації моск. інтелігенції. Карамзин був перенятий
ідеєю самодержавія і не признавав окремішности
укр. народу. — 228-30. Тут Шевченко дорікає Моска-
лям, що переймали ся поглядами Карамзина (поза
нього їх знання історії не виходить) та чванять ся
тільки. — 231. недоріки: немови, та що ще й гово-

В колодочки ще невбились,
Безпері каліки?

Друга:

Ото, яка недотика!
235 Не та рано встала,
Що досвіта упила ся,
А та, що й проспалась.

Перша:

Упила ся б ти без мене
З своїми ксьондзами!
240 Чорт-ма хисту! Я спалила
Польщу з королями;
А про тебе, щебетухо,
І досі б стояла!...
А з вольними козаками

рити не вмють добре. — 232. Ще не поросли в піре,
не опірились, не мають сили. — 234. недотика - така,
якої не можна зачепити, якій не можна нічого сказати.
— 235-7. Не тій чванити ся своєю роботою, що ско-
ро взяла ся до неї, а тій, що її зробила та ще й по-
роботі відпочала. Ти, укр. лихий духу, чваннись
тим, що скоро взяв ся нищити Україну, а я (поль-
ський л. дух) не тільки зробив свою роботу [знищив
Польщу], але й по роботі відпочав. (Польща вже
давно впала!) — 238-240. От, багато була б ти зро-
била разом із твоїми ксьондзами, як би не я! —
235. Ксьондзи (взуїти) по думці Шевченка, своєю
реліг. нетерпимістю та переслідуванням православ-
них причинили ся до упадку Польщі. Подібну думку
висказує Шевченко ще й на інших місцях [пор.
„Гайдамаки“ ст. 105. „Ляхам“ ст. 347-8]. — 240-241. Са-
мостійність Польщі гійсно підкопали українські по-
встання (пор. Посланіє ст. 185-8,) а без них була б
Польща може й далі стояла. Виходить, що польська
ворона тільки чванить ся пусто своїми ділами (щебе-
туха!) бо без української не була б вона нічого вді-

- 245 Що я виробляла?!
Кому я їх не наймала,
Не запродувала?
Та й живучі ж проклятуці!
Думала, з Богданом
250 От-от я їх поховала.
Ні, встали погані
Із шведською прибудую.
Та й тоді ж творилилось!
Виростаю, як згадаю:
255 Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими, а такими,
Просто козаками,
260 Фінляндію засіяла,
Насипала бурти
На Орелі; на Ладогу
Так за гуртом гурти
Виганяла та цареві

яла. А вже нічим не є її діла супроти того, що укр. ворона на Україні чинила [се ціле пекло мук від Богдана аж до знищення запор. Січі - стр. 244-271]. — 246-7. Польщі, Москві, Туреччині.. користали ж із українських воєн звичайно тільки чужі. — 249-50. Переясл. угода (1654) дала Москві змогу знищити зовсім Українців. — 251. „погані“ - в розумінню ворони. — 251-2. Швед. король Карло XII, що з ним получив ся Мазепа (пор. 77-81. прим.) — 253. „тоді“ - в часі повстання Мазепи й по тім. — 255. Диви ст. 77-81. прим. — 256. У Ромні, над р. Сулою (притока Дніпра) відбували ся криваві суди над тими, що получили ся були з Мазепою. — 260. Згадка про ті роботи, на які закликав цар Петро козацькі війська (пор. Сон ст. 267). По повстанню Мазепи тими роботами ще більше мучено козаків. — 261. бурта - насип, гребля, вал. — 262. Орель - лівобічна притока Дніпра; там роблено

- 265 Болота гатила
І славного Полуботка
В тюрмі задушила.
Отоді то було свято!
Аж пекло злякалось,
270 Мати Божа у Иржавці
В неч заридала!

Третя:

- *И я таки пожила:*
Сь Татарами помутила,
Сь Мучителемь покутила,
275 *Сь Петрухою попила,*
Да все Ньмцамъ продала.

укріплення від татарської границі. Ладога - озеро, получене Невою з фінським заливом. При будові Ладозького каналу найбільше приходило ся зазнати мук. — 266-7. Диви „Сон“ ст. 436 прим. — 270. Иржавець - село в Прилуцькому повіті на Полтавщині. Про чудотворний образ Матері Божої в Иржавці оповідає поет в окремій поемі п. з. „Иржавець“ (гл. „Іст. поеми“ ст. 62-67, 115-119). Той образ забрали були Запорожці по 1. зруйнуванню Січі з собою до Олешок, а по поверті на Україну (1734 р.) привезли його назад із собою та поставили в Иржавці в церкві. По народньому переказу із сього образу й досі течуть сльози, як на Україну находить яке лихо. — 273. Татарське панування в Московщині тривало довго і відбилось важко на московським народ. — 274. Мучитель - це цар Іван IV. Грозний (1547-1584), страшно мучив народ при помочі двірської служби, т. зв. опричників, грізними карами; казав за упір вирізати 60.000 Новгородців (1570 р.) убив у гніві свого власного сина. Хоч для моск. культури зробив і багато добра: спроваджував чужих учених, артистів і ремісників та навязав торг. зносини з Англією через Архангельськ. Покутіла (моск.) - погуляла, побенькетувала, попіячила. — 275-6. Петруха - цар Петро I, Цими словами „попила“ натякає Шев-

Перша:

- Та й ти добре натворила:
 Так кацапів закріпила
 У німецькі кайдани, —
 280 Хоч лягай та і засни!
 А в мене ще, враг їх знає,
 Кого вони виглядають!
 Вже ж і в кріпость завдала,
 І дворянства страшну силу
 285 У мундірах розплодила,
 Як тих воший розвела:
 Все вельможні байстрята!
 Уже й Січ їх біснувата
 Німотою поросла;
 290 Та й Москаль — не згірша штука:
 Добре вмів гріти руки.

ченко на те, що цар Петро В. запивався разом із членами „Всеппяньйшого Собора“, свого рода мочемордія, якого організатором був він сам. — Це піянство й було причиною, що вже в 53 р. життя він помер. Про „продажу“ Росії Німцям - див. Сон стр. 528-9. 282. „вони“ - Українці... все ще чогось ждуть, когось виглядають, (пор. Вел. Лях стр. 248) — 283-287. Політика Московщини змала до того, щоб по скасуванню автономного устрою на Україні 1764 одних із колишніх козацьких старшин - більш непокірних - завдати у кріпость, а других поробити дворянами та наданнями земель привязати до нового „отечества“. Це ті вельможні байстрята - вони ж і не були з дідів прада дворянцям, а тільки Катерина їх зробила „вельможними“ (тому й „байстрята“) — 289. Див. „Розрита Могила“ ст. 30 зам. Німці - кольтоністи мали також стежити за тм, що діється на землях колишнього Запорожжя, чи народ не бунтується, тощо. За те моск. уряд надавав їм окремі привілеї. — 291. *гріти руки* - тягнути для себе користи з укр. сіни, виниюючи її. За це ж і хвалить Москалів укр. ворона

- І я люта, а все таки
 Того не зумію,
 Що Москалі в Україні
 295 З козаками діють!
 От-от указ надрукують:
 „По милості Божій
 І ви — Наші, і все — Наше,
 І гоже й негоже!“
 300 Тепер уже заходились
 „Древности“ шукати
 У могилах, бо нічого
 Уже в хаті взяти, —
 Все забрали любісінько!
 305 Та лихий їх знає,
 Чого вони з тим поганим
 Ляхом поспішають.
 Трошки б, трошки подождали,
 І церква б упала,
 310 Тоді б собі дві руїни
 Разом розкопали.

[злий дух України], її тільки заavidки беруть, що вона не потрапила того. — 292-5. Утиски Москалів на Україні перевищують усе, що Україна до того часу витерпіла. — 296-299. Звичайна метода імперіалістичного чужого правління: підбити чужий народ, утисками й карами довести до того, щоб ні сліду не осталося з колишньої самостійности, а вкінці видати закон - „указ“, яким оповіщується, що не загарбувалося чуже, але взялося те, що було таки своє власне (пор. ще „Суботів“ стр. 33-34). — 301. „Древности“ - старовини, пам'ятки минулого життя... Обібравши все, що було в українських хатах, добіраються Москалі тепер до могил. — 306. „поганим“ зве лях ворона, бо з ним звязане все те, що вона хоче знищити (воля України), тому вона й рада б, щоб з ним іще подождали. — 309. Церква Хмельницького в Суботіві. — Це місце розяснює

Друга й третя:

Чого ж ти нас закликала?
Щоб на льох дивить ся?

Перша:

Таки й на льох! Та ще буде
315 Два дива творить ся:
Сю ніч будуть в Україні
Родитись близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати;
320 Другий буде (оце вже наш!)
Катам помагати, —
Він вже в черезі кусає...
А я начитала,
Що, як виросте той Гонта,
325 Все наше пропало!
Усе добре поплюндрує,
Й брата не покине,
І розпустить правду й волю
По всій Україні.

поезія „Суботів“, написана того самого дня, що „Великий Льох“ скінчений. Там називає Шевченко Богданову церкву домовиною України; вона розвалить ся, а зпід неї встане воля України. Тому й укр. ворона каже, що як Москалі трохи підждуть, то розкопають собі разом дві руїни (воля України буде для них руїною!). — 318. Гонта — уманський сотник польського пана Потоцького, що, висланий проти Залізняка, пристав до нього, щоб визволити Україну від Поляків. Зрадою московського генерала дістали його Поляки в руки й замучили на смерть. Тут Гонта являєть ся уособленням пімсти Українців на Москалях за всі ті лиха, що їх Україна від них зазнала. Але рівночасно вродить ся й другий (брат стане проти брата!) — 327. і проти рідного брата

330 Так от бачите, сестриці,
Що тут komponують:
На катів та на все добре
Кайдани готують!

Третя:

— Я золотомъ растопленнѣмъ
335 Залью ему очи!...

Перша:

— Ні, він, клятий, недовірок,
Золота не схоче!

Третя:

— Я царевицями чинами
Скручу ему руки!

Друга:

340 — А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки!

Перша:

Ні, сестриці, не так треба:
Поки сліпі люди,

стане, якщо він буде ворогом України. — 334-5, 338-9. Знана давня метода політики Московщини супроти Українців: золотом і чинами [урядами] притягали вони українську інтелігенцію на свій бік. — 340-341. Метода Польщі в приміненню до Українців на цілім протязі історичного життя. — 342. Злий дух України розуміє, що ті обі методи не придадуть ся ні до чого, бо новий Гонта золота не схоче, а муки тільки викличуть ще більше завзятте, тому радить поховати його, поки народ ще не прийшов до

345 Треба його поховати,
А то лихо буде!
Он бачите: над Чигрином
Мітла простягла ся,
А над Дніпром і Тясмином
Земля затрясла ся.
350 Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигрином...
О, смієть ся і ридає
Уся Україна!
То близнята народились;
335 А навісна мати
Регочеть ся, що Йванами
Обох будуть звати.
Полетимо!...

Полетіли
Й, летячи, співали:

Перша:

360 Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою!

Друга:

Побіжить наш ярчук

національної свідомости („сліпий“). — 346. З Чигиринна, де колись панували гетьмани, мусить і тепер вийти новий український народний рух — на це вказують усякі позначки (стр. 346-9), — 347. мітла — комета [декуди кажуть: віха]. — 348. над Дніпром — Київ, над Тясмином — Чигирин. — 352. *смієть ся і ридає* — бо один її син буде бороти ся за волю, а другий буде катам помагати. — 362. „Кумою“ тому Іванові буде укр. ворона: вона його втопить. — 363. Ярчука-

356 В ирій їсти гадюк
Зо мною.

Третя:

*Какъ хвачу, да помчу, —
Въ самый адъ полечу
Стрѣлою.*

III. Три лірники.

Один сліпий, другий кривий,
370 А третій горбатий
ишли в Суботів про Богдана
Мирянам співати.

Перший:

Що-то, сказано — ворони:

ми зве нарід дуже ялющих собак, що родять ся на весні (в ярі) не сліпими, а видючими, мають вовчі зуби, їх боять ся навіть вовки й відьми; вони чують злодія, їх не кормить мати, а мусить годувати молоком сам хазяїн. „Коли хочеш завести ярчуків, то треба сучку, як ощенить ся, вбити й цуценят усіх перебити, оставити одну тільки сучечку, та так аж до девяти поколінь, а тоді вже девята сучечка і наведе ярчуків“ (Драгом. — Малоруськ. нар. пред. і розск. ст. 69). Таким ярчуком буде для Польщі новий Гонта, але польська ворона зажене його в ирій між їдовитих гадюк: отруїть його. — *ирій* — теплі краї. — 366-8. Московська ворона полетить з ним просто в пекло — дасть його на муки. Так зіли духи України, Польщі і Московщини збирають ся в самім зародку убити український визвольний рух: нового Гонта. — 369-370. *Три лірники*: сліпий, кривий і горбатий — це символ сучасної Шевченкові української суспільности. Вона сліпа на все, що з нею вороги роблять, національно-політичні погляди в неї викривлені, цілий національний організм „горбатий“. — 372. *Миряни* — народ, люди.

Уже й помостили!
375 Мов би для їх те сідало
Москалі зробили.

Другий:

А для кого ж? Чоловіка,
Певно, не посадять
Лічить зорі...

Перший:

Ти б то кажеш!
А може й посадять
Москалика або Німця;
А Москаль та Німець
І там найдуть хлібець.

Третій:

385 Що се таке верзете ви?
Які там ворони,
Та Москалі, та сідало?
Нехай Бог боронить!
Може ще нестись заставлять,
390 Москаля плодити?
Бо в чутка, що цар хоче
Весь світ полонити.

Другий:

А, може, й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
395 Та ще такі височенні,

383-4. Тут вихваляєть ся проворність чужинців [Москаль та Німців], які все, навіть найдрібнішу річ, уміють обернути собі на користь. — 385. Третій лірник - очевидно той сліпий. — 391-2. Натяк на політику моск. царів [пор. «Сон» 4-7 „Кавказ“].

Що хмари достанеш,
Як ізлізти.

Третій:

Так отже ж що!
Ото потоп буде.
400 Пани туди повилазять
Та дивитись будуть,
Як мужики тонуту муть.

Перший:

Розумні ви люди,
Та нічого не знаєте!
405 То понаставляли
Ті хвигури от для чого:
Щоб люди не крали
Води з річки, та щоб нишком
Піску не орали,
410 Що скрізь отам за Тясминам.

Другий:

Чорт-зна що провадиш!
Нема хисту, то й не бреш! —
А що, як присядем
Отутечки під берестом
415 Та трохи спочинем?
Та в мене ще шматків зо два
Є хліба в торбині,
То поспідаєм в пригоді,
Поки сонце встане.

— 397 *ізлізти* - вилізти. — 406-409. Недотепний жарт, бо ніхто не краде води з річки, ані не оре піску.

420 (Посідали). А хто, братці,
Співа про Богдана?

Третій:

Я співаю і про Яси,
І про Жовті Води
І містечко Берестечко.

Другий:

425 В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть:
Бо там коло льоху
Базар люду насходилося,
Та й панства нетрохи.
430 От де нам пожива буде!
А-ну, заспіваєм
Проби ради!

— 422. *Яси* - колись столиця Молдавії. З молд. воеводою Василем Лупулом задумав Богдан Хмельницький поріднитись: сватати свого сина Тимоша з його дочкою Лосандрою. Коли ж Лупул став відтягати ся, то Хмельницький пішов походом на Молдаву, знищив саму столицю Яси, так що Лупул мусів заплатити великий окуп і згодити ся віддати свою дочку. Коли ж опісля проти Лупула зчинила ся в Молдавії ворохобня, пішов Тимош помагати тестеви та згинув при облозі Сучави [1653 р.] Його тіло перевезли козаки до Чигирина. (Лектура: „Син Гетьмана“, „Тимош Хмельниченко“). — 423. *Жовті Води* - притока Інгульця, в Херсонщині. Тут побив Хмельницький Поляків 1648 р. — 424. Берестечко, на Волині, над р. Спиром. Тут, по причині зради татарського хана, який захопив Хмельницького в полон, розбили Поляки козаків, яких мало полягати около 40.000. Тільки частину вивів полковник Дзеджалій з Богуном. Про Берестечко є в Шевченка вірш: „Ой чого ти почорніло“. — 426. *вони* - наші пісні. — 428. *базар люду* - багато люду, як на базарі. — 430. Не для звеличання козацької минувшини співають

Перший:

Та цур йому!
Лучче полягаєм
435 Та виспимось! День великий;
Ще будем співати.

Третій:

І я кажу. Помолимось
Та будемо спати.

* * *

Старці під берестом заснули.
440 Ще сонце спить, пташки мовчать,
А коло льоху вже проснулись
І заходили ся копать.
Копають день, копають два,
На третій насилу
445 Докопали ся до муру,
Та трохи спочили,
Розставивши караули.
Ісправник аж просить,
Щоб нікого не пускали,
450 І в Чигрин доносить
По начальству.

Приїхало

Начальство мордате,
Подивилось: „Треба, каже,
Своди розламати!
455 Верней дело!“ Розламали,

вони, а для поживи, своєї користі. — 447. *караули* - сторожа, варта [тур. слово]. — 448. *ісправник* - нач. повіту в давній Росії. — 451. „Урядовою дорогою“. — 454. *сводь* (моск.) - склепіння. — 455. Краще піде діло

Та й перелякались:
Костяки в льоху лежали —
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.

- 460 От добро Богдана:
Черепок, гниле корито,
Й костяки в кайданах!
Як би в форменних, то б добре:
Вони б ще здали ся!
465 Засміялись... А ісправник
Трохи не сказив ся,
Що нічого, бачиш, взяти;
А він то трудив ся,
І день і ніч побивав ся,
470 Та дурнем убрав ся.
Як би йому Богдан оце
У руки попав ся,
У москалі заголив би,
Щоб знав, як дурити
475 Правительство! Кричить, біга,
Мов несамовитий;
Яременка в пику пише,
По московськи лає
Увесь народ. І на старців
480 Отих налітає!
— „*Вы што дѣлаете, плуты?*“
— „Та ми, бачте, пане,

(як розламасть ся склепіння). — 463. І кайдани мусять бути „по формі“, такі, які саме приписані. — 473. Віддав би в москалі. Тоді ще не було загальної військової служби, а брали до війська тих, кого подав дідич, або кого хотіли покарати. Таких зараз стригли й голили. — 477. Козака Яременка клуня стоїть на тій місці, де стояли палати Богдана. (Т. III.) — 478. Лає доганою (московською) лайкою. — 481. *Плутъ* - лай-

- Співаємо про Богдана!“
— „*Я вамъ дамъ Богдана!*
485 *Мошенники, дармофды!*
И пѣсню сложили
Про такого-жъ мошенника!“
— „Нас, пане, навчили!“
— „*Я васъ навчу! Завалить имъ!*“
49 Взяли й завалили, —
Випарили у московській
Бані — прохолоді.
Отак дієні Богданові
Стали їм в пригоді!

- 495 Так малий льох в Суботові
Москва розкопала,
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

21. X. 1845
Миргород

дак, леданцо. — 485. *Мошенникъ* (моск.) - дурисвіт-опуканець. — 488. З цих слів виходить ясно ціла нікчемність цих старців, представників сучасного Шевченкові суспільства: вони співають тільки для поживи, а на обидливі слова, якими називає чужинець-Москаль народнього героя Богдана, знають тільки сказати, що вони не винні, їх - мовляв - навчили. — 492. *Баня* - парня. Тут насмішливо каже поет, що по-такій московській купелі (*завалить имъ*), охололи вони до тих пісень, яких вони збирали ся співати для заробітку. — 493-4. Також насмішливо - порів. ст. 425-6. — 495-8. Значить: три душі мусять ще далі карати ся, бо ще не прийшов час визволення України.

Суботів*).

Ця поема тісно звязана з „Великим Ляхом“: є його продовженням. У попередній поемі скінчила ся поетова думка тим, що Великого ляху Москалям ще не вдало ся розкопати, тому визволення України ще не прийшло: сучасне покоління стогне далі під політичним твором Богдана Хмельницького. Однак його щиро подумане діло піде в нівець і нічого не допоможуть ворогам їх кпини з України: правда засяє побідно над тьмою і Україна відзискає волю.

У цій поемі Шевченко перший раз ясно висказує свою думку про політичну незалежність України. (В. Розр. мог. — на се поет тільки натякнув, а в „Вел. Ляху“ неначе ідейно підготував суспільність до сеї політичної konieczности).

Стоїть в селі Суботіві
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока:
Ого церква Богданова.
Там то він молив ся,
Щоб Москаль добром і лихом

*) Диви гл. 32-33.

1-5. Гл. „Вел. Лях“ 2-4. та сама церква, на яку їдають (у „Вел. Л.“) три пташки — душі, щоб дивити ся, як Москаль буде розкопувати Вел. лях (пор. також В. Лях — стр. 309 прим.). „домовиною“ України зве Шевченко Богданову церкву тому, бо в ній просив Хмельницький Бога, щоб допоміг йому довести до кінця діло злуки з Московщиною, що принесло Україні смерть. — 6-10. Хмельницький думав щиро, а Москва

З козаком ділив ся.
10 Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно сталось:
Москалики, що зустріли,
То все очухрали;
Могили вже розривають,
Та гроший шукають;
15 Ляхи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять...
Отак-то, Богдане!
Занапастив-еси вбогу
20 Сироту Вкраїну!
За те ж тобі така дяка...
Церкву-домовину
Нема кому полагодить!
На тій Україні,
25 На тій самій, що з тобою
Ляха задавила,
Байстрики Єкатерины
Сараною сіли.
Отак-то, Зіновію,
30 Олексіїв друже!

тільки лукавила, щоб лише прибрати Україну в свої руки. — 12. Обдзрили, обнесли. — 13. Пор. поезію „Розр. могила“. — 15-17. Як це описує в „Вел. Ляху“ 442-494. — 17. Що навіть тільки не можуть найти, щоб оплатили ся їх труди коло розкопів. — 19-20. Видавши її Москалям — 25-28. Хмельницький прогнав Ляхів, та натомість обсіли Україну байстрики Катерини II. (про них гл. „Вел. Лях“ 283-287 прим.) — 28. Як сарана все нищить, так і вони. — 29. Хмельницький властиво звав ся Зіновій, аж опісля прозвав себе Богданом (Богом даним — для визволення укр. народу!) — 30. „друг“ Олексія Михайловича, моск. царя (1645-1676), якому як другови передав Хмельницький Україну. —

- Ти все оддав приятелям,
 А їм і байдуже!
 Кажуть, бачиш, що „все-то те
 Таки й було наше,
 35 А що ми тільки наймади
 Татарам на пашу
 Та Полякам“... Може й справді!
 Нехай і так буде!
 Так сміють ся ж з України
 40 Сторонні люди...
 Не смійте ся, чужі люди!
 Церква-домовина
 Розвалить ся, а зпід неї
 Встане Україна
 45 І розвіє тьму неволі,
 Світ правди засвітить,
 І помолять ся на волі
 Невольничі діти!

21. X. 1815.
 Миргород.

34. „приятелям“ - очевидно в розумінні Хмельницького, а не Шевченка. — 34-37. Це звичайні „аргументи“, якими послуговують ся народи - найздики, щоб виправдати свою грабіжницьку політику супроти чужого народу: все - мовляв - нам давно належало ся, бо було наше, ми тільки взяли своє; ще й послуговують ся кличами про насаджування культури, поширення християнства (гл. „Кавказ“) тощо. — 37-38. Іронічний вислів поета. — 39-40. Отак-то сміють ся з України чужинці! — 41-44. Сміх сторонніх чужих людей передчасний, бо діло побудоване Богданом Хмельницьким (церква-домовина, переясл. угода-злука з Моск.) розвалить ся - і Україна знову встане, бо світло правди мусить побідити. — 46. - світло („світ“) правди засяє; можливе ще й друге пояснення: (Україна) засвітить світло правди. — 45-9. Звернім увагу на силу висказу цих кінцевих пророчих слів! Супроти *тьми*, темноти неволі стоїть: *світло* правди; далі вражає нас поставлення побіч себе слів: *волі і невольничі*.

Кавказ*).

У цій наскрізь політичній поемі виступав Шевченко проти грабіжницької політики московських царів супроти народів, що замешкують Росію, а з окрема супроти вільних до недавня Кавказців, що для їх підбиття Росія вела дуже криваву й довгу війну, яка в 40 рр. була наново розгоріла ся. Поема має ще й окреме національно-політичне українське значіння, бо доля Кавказців, це доля України, що так само підбоям і насиллем дісталася під ярмо ненаситних царів.

Поема складається з трьох частин. У першій висловлює поет думку про остаточну перемогу правди — волі, в другій вказує на грабіжницьку ціль царської політики та вказує облуду усіх голошених при тім на око високо ідейних кличів (гл. 35) у третій звертається в апострофі до поляглою Я. де Бальмена, щоб його дух був добрим сторожем поневоленої України та розбуджував думки про її визволення.

І Кавказькі гори, політи кровю борців, нагадують поетові Прометея, що споконвіку там караєть ся від страшних мук, завдаваних орлом. Одначе як Прометееве серце все наново оживає, так само все наново будить ся змагання народу до волі: його ніхто не може вбити, бо сам Бог стоїть на сторожі правди. (І хоч її ще нема, то) не нам судити його діла, а тільки серед важкої праці плакати, що її приспали кати. Та Бог одпочине вкінці від

*) Диви гл. 34-36.

кар, що їх ізсилає на людей, приспана правда встане і їй (правда-Бог) поклоняться всі народи.

А поки що — правди нема — течуть кроваві ріки (серед неповинного кавказького народу).

II. 1) Отам на Кавказі „милостивий“ цар застукав вільний нарід та ще підюджує до дальшої боротьби. А в тій боротьбі, де лягла сила війська, пролило ся тільки сліз і крові, що можна б у тім огненні морі втопити усіх імператорів. От і слава ж за те „батьющі“ цареві та його гончим!! — викликає глумливо поет.

Але дійсна слава належить ся великим лицарям-Кавказцям, нехай борються, а побідають, бо їх боротьбі помагає Бог, за ними сила, воля й правда!

2). (А от з якими то ніби ласкавими словами підходять наїзники до тихого Кавказця:) „Ми — мовляв — нічого від тебе не візьмемо, „чурек“ і „сакля“ будуть твої, як досі. Кайдан на тебенакладати не будемо, ми на те письменні, просвічені божим словом, (хоч волі у нас нема!) Ми навчимо вас, як жити, ми ж правдиві християни: у нас храми, ікони, добро — сам Бог! Настільки в очі коле, чому у вас „сакля“ не нами дана, а ваш же „чурек“ ми не можемо вам кинути, як тій собаці. Та ще й за сонце, що світить над вами, ви нам повинні платити. Тай тільки всього, ми багато не хочемо! А за те, як би ви стали нашими друзями, багато від нас навчилися би. У нас же світ великий, тюрм, народів багато... Хоч усі вони мовчать, але видно, що

благоденствують! — Ви нашої біблії не знаєте, а звідти навчилися би, що убийники й розпусники у нас сидять на небі! Та ще треба вам просвітити ся нашими догматами: у нас тільки дери та дай, то прямо в рай підеш.

(А яка в нас культура!:) І астрономією займаємо ся, господарство в нас цвіте, Французів ненавидимо; а наша торгівля: торгуємо людьми, та не Неграми (ми ж не Гішпани!) а такими простими, християнами; краденого ми те ж не перепродуємо, як ті Жиди! — Ми все робимо по закону!

3) Ви лицеміри, любите брата по закону Христа? Ви любите тільки його шкуру, та й дерете, на що тільки треба й не треба! — За кого ж мучив ся Христос? За нас добрих і за слово правди? Ні! Мабуть на те, щоб ми з його науки посміяли ся! Так воно й стало ся. Ми ставимо храми, ікони, свічники, обкурюємо те все пахучим димом, бемо облудні поклони та просимо в Бога помочі для війни на брата; а побивши й знищивши його, приносимо облудну жертву покровцем, украденим серед пожару на тій війні!

4) Отака наша „просвіта“, що нею ми хочемо просвітити других, сліпим показати дійсне світло! Усе це станеть ся, тільки дайте себе взяти в руки. Отоді ми вас навчимо: як мурувати тюрми, кувати й носити кайдани, плести кнути — всьому навчимо, тільки дайте взяти свої гори (бо тільки те ще у вас осталось!).

III. І тебе, Якове, загнали (разом з друзими), і тобі довело ся замість за Україну, за

ті ката пролити добру кров, отруїти ся московською отрутою! Витай живою душею на Україні, мій незабутній друже, назирай в степу козацькі розриті могили, заплач разом з козаками та виглядай мене з (теперішньої) неволі у (вільнім) степу.

А поки що я (поет) буду у своїх думках між народом сіяти думки (про волю України), вони будуть поширювати ся, вітер понесе їх з України аж до тебе, ти їх привітаєш та згадаєш Україну й мене. —

Автор „Кавказу“, це вже не тільки воєніст Московщини, але й свідомий проповідник кровавої розправи України з її ворогами в будучому, це борець за її волю, що мучить ся до часу в неволі та нетерпеливо жде хвили, коли „в степ“ покличе його дух Бальмена!

В тім і велике значіння цієї поезії, що до того ще й визначається незрівняною силою слова, подиктованого святою ненавистю до ворогів-гнобителів та zarazом щирою любовю до всіх хижаків, ограблених нещасливих народів.

Велике вражіння робить та широка гама тонів, що так гарно міняють ся в цім прекраснім творі. Поважний, зрівноважений тон першої частини, що переходить у зрезигновано-молитовний та закінчується патетично-пророчим, перемінюється в другій частині на глумливий, що від сатири та іронії ступінується аж до їдкого сарказму, щоб в третій частині перейти в ніжно-сентиментальний та розплинутися в тиху, тільки до певного часу обставинами подиктовану, резигнацію.

(Якову де-Бальмену).

Кто дасть главъ моей воду
и очамъ моимъ источникъ слезъ,
и плачуся день і ночь о побѣд-
ныхъ.

Іеремія, гл. IX., ст. 1.

За горами гори, хмарами повіті,
Засіяні горем, кровію політі;
Спокон-віку Прометея
Там орел карає,
Що-день божий довбе ребра
Й серце розбиває,
Розбиває, та не випе
Живущої крові, —
Воно знову оживає,
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля,

Яків де Бальмен, приятель Шевченка, полягав на Кавказі в бою з Черкесами 1845 р. (Диви Увід гл. 34)

„Хто дасть голові моїй воду і очам моїм жере-
рело сліз, щоб я день і ніч плавав за побитими“. —
2. У довгих затишних війнах. — 3. Знання грецький
міт про пів-бога Прометея, що вкрав з неба огонь
і приніс його людям. За те Зевес велів прикувати
його до скелі на Кавказі, де орел клює йому печінку,
але за ніч вона знову відростає і на другий день
мука починається на ново. Цей міт перейшов у по-
етичну алегорію: Прометей це символ огню, світла,
це борець за правду для темного людства, невміру-
ща сила духа, що хоч паде, але все наново змага-
ється в боротьбі з грубими темними силами, це
змагання духа до визволення зпід впливу грубого
матеріалізму. — 11. і д. [душа наша - Прометееве
серце; неситий (цар) - орел]. Як Прометееве серце
не вмирає, але наново оживає, таксамо не вмирає
наша душа й воля. Як орлові не випити живучої Про-
метеевої крові, так неситому (цареві) не виорати на

15 І неситий не виоре
На дні моря поля,
Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесе слави Бога,
Великого Бога.

20 Не нам на прою з Тобою стати,
Не нам діла Твої судить:
Нам тільки плакати, плакати, плакати,
І хліб насущний замінити
Кривавим потом і сльозами.
Кати знущають ся над нами,
25 А правда наша п'яна спить!
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений,
І нам даси жити?
30 Ми віруєм Твоїй силі
І слову живому:
Встане правда, встане воля,
І Тобі одному
Поклонять ся всі язики

дні моря поля (бо його ж там нема!), не скувати живої душі народу.. Своє змагання до світла окупує нарід страшними муками, але убити те змагання, на те нема сили в нікого — 17. „понести“: церк. — опоганити, поганьбити... Бог — правда й воля... І неситий не зможе опоганити слави Бога — і цар не має сили знівечити змагання народу до правди й волі. — 19. на прою — на суперечку... Не нам ставати з Тобою на суперечку і судити Твої діла; нам тільки серед сліз і важкої праці заробляти на хліб насущний... — 25 правда „п'яна“ — упоєна, приспана ворогами. — 27-28 Бог утомлений карами, які зсилає на людей; і йому вже час одпочити від тих кар і людям дати жити (по людськи!). — 34. язики —

35 Во віки і віки.
А поки-що — течуть ріки,
Кривавії ріки!...

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію політі!
40 Отам-то Милостиві Ми,
Ненагодовану і голу,
Застукали сердешну волю
Тай цькуємо...

Лягло кістьми
Людий муштрованих чимало.
45 А сліз? а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало...
З дітьми й єнучатами втопить
В сльозах удових. А дівочих,
Проливих нишком серед ночі?
50 А матерніх гарячих сльоз,
А батьківських, старих, кривавих?
Не ріки, — море розлилось,
Огненне море!

Слава, слава
Хортам, і гончим, і псарям
55 І нашим батюшкам-царям!
Слава!
І вам слава, сині гори,

народи; отам — на Кавказі. — 40. „Милостиві Ми“ — так себе називали царі в усіх грамотах і указах... тут очевидно іронічно, глумливо: „Милостиві“... застукали... цькуємо! — 42 застукати: наскочити, придавити; сердешна воля, бо ненагодована й гола: Кавказці убогий народ. — 44. жовнірів, салдатів; — їх полягло (в боях) при підбиранні Кавказу близько пів мільона. — 44-55. Ціле підбитте Кавказу представляє поет неначе лови устроєні на розказ батюшки-царя: Псарі (старшина) женуть хортів і гончих (жовнірів) на неповинний нарід. Слава ж їм усім, за

- Кригою окуті;
 І вам, лицарі великі,
 Богом незабуті!
 60 Борітеся — поборете:
 Вам Бог помагає;
 За вас сила, за вас воля
 І правда святая!
- 65 Чурек і сакля — все твоє, —
 Воно не прошене й не дане, —
 Ніхто й не візьме за своє,
 Не поведе тебе в кайданах.
 У нас... На те письменні ми,
 70 Читаєм Божії глаголи, —
 І од глибокої тюрми
 Та до високого престола
 Усі ми в золоті — і голі.
 До нас в науку! Ми навчим,
 75 По-чому хліб і сіль по-чим...
 Ми не погани, —
 Ми настоящі християни:
 Храми, ікони,
 Усе добро — сам Бог у нас!
 80 Нам тільки сакля очі коле:

те! - з іронією глумить ся Шевченко. Та дійсна слава, належить ся Кавказцям, що борються за свою волю. — 65-115. У цих словах бере Шевченко на глум усі ті причини, які часто повторяла Москва, щоб виправдати свою заборчу політику на Кавказі. Повторяючи в глумливому тоні ті самі фрази, якими послуговувало ся російське правління, виказує поет у ідкій сатирі всю його нікчемність. — 65. Чурек - вівсяний хліб, сакля - хата. — 70. божі слова, святе письмо. — 73. ...у нас усього багато, тільки волі нема. — 74-75. Ми навчимо, як добувати засобів дожиття, як жити! — 76-77. *Ми не погани* [такі як ви!], ми дійсні християни. — 80-85. Значінне: Москва хоче

- Чого вона стоїть у вас,
 Не нами дана? Й чом ми вам —
 Чурек же ваш та вам не кинем,
 Як тій собаці? Й чом ви нам
 85 Платить за сонце не повинні!
 Та й тільки ж то!
 Ми малим ситі! — А за те,
 Як би ви з нами подружились,
 Богато б дечого навчилися,
 90 У нас же й світа!... Як на те —
 Одна Сибір неісходима!
 А тюрм? а люду? Що й лічить!
 Од Молдованина до Фіна —
 На всіх языках все мовчить...
 95 Бо благоденствує!...
 У нас
 Святуго біблію читає
 Святий чернець і навчає,
 Що цар якийсь-то свині пас
 Та дружню жінку взяв до себе,
 100 А друга вбив — тепер на небі!
 От бачите, які у нас
 Сидять на небі! Ви ще темні,

й ту дрібку в убогих Черкесів одібрати: подарувати їм їх же власну саклю та кинути їм від них такі віднятий чурек; та ще й за те сонце, що їм світить, вони мусіти муть платити. — 86-87. Тай тільки всього, ми більше й не хочемо! (Іронія в висказі „ми малим ситі“ - увійшла в пословицю). — 88. *подружились*: побратались, стали нашими друзями. — 93. від Бесарабії до Фінляндії: в цілій державі. — 94. „на всіх языках... мовчить“ - поет. фігура звана оксіморон, що оснований на дотепній сполучі двох на око противорічних понять, н. пр.: „вимовна мовчанка“. — 95. усім добре живеть ся (ірон.) — 98-100. Цар Давид, що забрав Гурієву жінку Вирсавію; *дружно жінку* - жінку друга. — 102-3. Тут Шевченко висту-

Догматами не просвіщені!
 У нас навчіть ся! В нас дери,
 105 Дери та дай,
 І прямо в рай,
 Хоть і рідню всю заberi!
 У нас — чого то ми не вмієм?
 І зорі лічим, гречку сієм,
 110 Французів лаєм, продаєм,
 Або у карти програєм
 Людий, — не Негрів, а таких,
 Таки хрещених, та простих.
 Ми не Гішпани! Крий нас, Боже,
 115 Щоб крадене перекупать,
 Як ті Жиди: Ми по закону!...

По закону апостола
 Ви любите брата?
 Сувслови, лицеміри,
 120 Господом прокляті!
 Ви любите на братові
 Шкуру, а не душу,
 Та й лупите по закону:
 Дочці на кожушок,

пає проти утертих тоді кличів, що Москва буцім то несе християнство між темних поган — Черкесів. В дійсності рос християнство це тільки фрази, формалістика! *Догмати* — це правди віри; однак рос догмати інакші: 105-106. — 109 Займаємо ся астрономією, управляємо рілляю! — 110. Лаянне Французів увійшло було в моду в рос. літер. від походу Наполеона на Москву (1812). Тій моді підпали були й укр. письмен. Харк. Кружка (Гулак, Квітка, Метл.) — 110-114. Гішпани (Іспанці) торгували Муринами (Неграми) таксамо рос. „християни“ (пани) роблять зі своїми кріпаками. — 117. згідно з наукою правдивого християнства. — 119. Фрази про любов брата — як і всі інші кличі тод. рос. суспільности, це тільки

125 Байстрюкові на придане,
 Жінці на патинки,
 Собі ж на те, що не знають
 Нї діти, нї жінка!

За кого ж Ти розпинав ся,
 130 Христе, Сине Божий?
 За нас добрих, чи за слово
 Істини? Чи може,
 Щоб ми з Тебе посміялись?
 Воно ж так і сталося!
 135 Храми, каплиці і ікони,
 І ставники і мірри дим,
 І перед образом Твоїм
 Неутомимії поклони
 За кражу, за війну, за кров, —
 140 Щоб братню кров пролити, просим,
 А потім в дар Тобі приносим
 З пожару вкрадений покров...

Просвітились!... Та ще хочем
 Других просвітити,
 145 Сонце правди показати

облуда, яку поет виказує дальше стр. 121 і д. — 129-142. Виходить, що Христову віру перевернено в насміх. Його слово істини [правди] взяли на глум: Будують церкви, ставлять ікони, ставники [свічники] бюгь облудні поклони, щоби Бог поміг побідити ворога, а опісля хочять неначе відкупити ся якоюсь дрібничкою, покровцем, украденим з пожару війни, та приносять його Богу в жертву. — 135. *ікона* — образ. — 136. *ставник* — свічник, *мірра*: з грецьк., пахуща живиця з орієнтального корча, тут: кадило. — 137. *неутомимії* — безнастанні. — 142. *покров* — накривало на вівтар тощо. — 143 і д. Така то московська „просвіта“, яку вони хочуть ще й другим

Сліпим, бачиш, дітям.
 Все покажем, — тільки дайте
 Себе в руки взяти.
 Як і тюрми мурувати,
 150 Кайдани кувати,
 Як їх носити, і як плести
 Кнути узловаті, —
 Всьому навчим, тільки дайте
 Взяти свої гори, —
 155 Останнії, бо взяли вже
 І поле, і море!

* * *

І тебе загнали, мій друже єдиний,
 Мій Якове любий! Не за Україну,
 А за її ката довелось пролити
 160 Кров добру, — не чорну; довелось запить
 З московської чаші московську отруту.
 С, друже мій добрий, друже незабутий!
 Живою душою в Україні вітай;
 Літай з козаками понад берегами,
 165 Розриті могили в степу назирай,

понести. — 146. то є: Кавказцям. — 149—152. отаких „мудрощів“ можуть Черкеси навчити ся від Москалів; *кнут* — батіг, нагайка [часто з залізом на кінці], *узловаті* — гудзуваті [щоб більше боліло!] — 153—155. Кавказькою верховиною тяжко було Москалям заволодіти. — 157—179. Апострофа до Якова д. Б.: важний причиною до пізнання національних і політ. поглядів Шевченка. Цар-кат України. За нього проливають кров найкращі її сини. Москва отроєє національний організм України. Тому й життє серед тих відносин є для поета неволю. — Так ясно й без компромісів виводить Шевченко конечність політичної незалежності України! — 165. Я. д. Б. як *свідомий* Українець нехай стоїть на сторожі руйницької робо-

Заплач з козаками дрібними сльозами,
 І мене з неволі в степу виглядай!

А поки-що — мої думи,
 Мов люте горе,
 170 Сіяти му: нехай ростуть
 Та з вітром говорять...
 Вітер тихий з України
 Понесе з росою
 Тії думи аж до тебе;
 175 Братньою сльозою
 Ти їх, друже, привітаєш, —
 Тихо прочитаєш,
 І могили, степи, гори,
 І мене згадаєш.

18. XI. 1845.
 Переяслав.

ти Москалів (пор. Розр. мог. 35-36); його повинні в тому наслідувати кращі сини України. — 167. Поет рахує, необмежений темним царством, витати понад *вільними* степами України. — 169. Пісні про бездольну, поневолену Україну; нехай вони ширять ся по цілій Україні.

До мертвих і живих і ненароджених
Земляків моїх
в Україні й не в Україні сущих, мов
дружнєв

Посланіє.

У цій із суспільно-педагогічного боку незвичайно цінній політичній poemі звертається Шевченко до українських панів, щоб виказати всю облуду їх слів і погань їх діл та розбудити в них дійсну любов до свого рідного й національну свідомість.

„Посланіє“ написано для всіх панів — Українців: до таких, що в них нема ніякої національної свідомості („мертвих“), до національно свідомих („живих“) і до тих, у яких національна свідомість ще не розбудила ся [„ненароджених“] на Україні та поза її межами (в Московщині тощо...). У словах мотта зі св. Письма: „Як хто каже, що любить Бога, а брата свого ненавидить — то це брехня“ — міститься високо-етична провідна думка

Диви гл. 39-41.

„Посланіє“ — письмо, лист. Шевченко іде задавньою традицією в укр. старім письменстві, де „посланія“ належали до найбільш популярних літературних форм. Визначали ся вони звичайно поважним змістом, містили в собі часто якусь загальнішу ідею, тон у них був відповідно до їх прототипу: апостольських посланій, то батьківськи ласкавий, то грізний із зазивом до поправи й віщобою кар. Теми порушувані в таких посланіях були актуальні, сучасні, і тому будили зацікавлення ширших верств суспільности, до яких вони часто й були адресовані. (Пор.: Посланіє давніх чернів до князів, ігуменів, братії, посланіє Вишенського і и.)

поеми: Любов Бога на словах, а ненависть до ближніх (мужиків) — це головні негативні прикмети тих усіх панів, до яких поет звертає ся.

На поодинокі частини поема не дасть ся поділити; вона творить одну цілість, неначе один ланцюг логічно пов'язаних гадок: так і чуєть ся, як поет „одним душком“ висловлює свою тверду, непохитну думку, набуту довгим докладним спостереженням і продуману до самих основ.

Поет не може найти душевного супокою, бо не бачить, щоб його освідомлююча національно-громадянська робота давала який вислід: українські пани байдужі на його слова, живуть у неволі й мужиків у неволі держать, не зважаючи на наслідки свого поступовання. А вже час би їм схаменутися; їм треба: полюбити „велику руїну“, розкувати ся з кайдан темноти, братати ся з народом, не шукати добра на чужині, бо вони тільки самі пусті фрази звідти приносять, які їх світогляду і поступовання не змінюють. Коли вони тільки з чужиною зв'язані, а Україна в них лише на те, щоб з неї коштом кріпаків тягнути матеріальні кристи, то краще щоб вони на Україну і не вертали. Як же ж не схаменуться і не стануть дійсними людьми, то грозить їм у будучині народній суд. кровава розправа „немудрих“, по їхньому, кріпаків зі своїми хижими панами, що так чванять ся своєю мудрістю (а не бачать майбутнього).

У них та „мудрість“ чужа, оперта на безкритичнім повторюванню чужих, часто незрозумілих думок. (Вони сліпо потакують чу-

жінцям, учать ся чужих мов, але ні своєї історії, ні мови не знають). А щоб та мудрість була своєю, то треба їм добре розібратися перед усім у своїй рідній історії, пізнати гріхи батьків і критично ставитися до минулого, а не без розбору хвалити ся ним.

Коли вони так усердно розберуть, тоді пізнають дійсну правду, подадуть руку кріпакові, якого тепер визискують, збратають ся з ним, і щойно тоді оживе добра слава України.

Це головні думки цієї поеми. Її значіння для розвитку української суспільно-політичної думки незвичайно велике. Ясність, глибина і сила вислову промовляє кожному до душі, а безпощадна критика всего гнилого та брехливого серед суспільності причинює ся до оздоровлення національного організму. Це ціла програма, подиктована щирою любов'ю до України та обавою за її будуче, написана в науку для цілих поколінь.

Її думки, в головному, не втратили вартості й сьогодні, по 80-и роках!

Зрозуміння поеми в подробицях дають пояснення під текстом, з яких м. п. важна замітка до стр. 160-162 і 229—234 („діди“ — „батьки“ — „внуки“)...

Аще кто речеть, яко люблю Бога,
а брата своего ненавижу, ложь есть.
(Соборн. посланіе апост. Іоана, гл. IV.
ст. 20)

I.

І світає, і смеркає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
5 Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу,
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає;
10 Оглухли, не чують,
Кайданами міняють ся,
Правдою торгують,
І Господа зневажають, —
Людий запрягають
15 В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають...
А що вродить? Побачите,
Які будуть жнива!

1-10. Кождий по цілоденних трудах находити супочинок, тільки поет і день і ніч плаче та мов окаянный (проклятий) не має супочинку, бо не бачить того вдоволення, що праця повинна дати, не бачить вислідів зі своєї роботи, бо хоч він плаче на розпутьях, де повно людий (велелюдних), то все таки не бачить і не знає ніхто: всі глухі на його слова. — 6. „плачу“ — це його поеми від „Розр. мог.“ почавши (пор. посл. Гоголю 11) — 10-11. пор. посл. Гог. 9-10. Самі носять кайдани (духові) та на других (мужиків) їх накладають. (пор. І. Гус: „І вольних розум окував кайданами лихої ночі“). — 12-13. не ідуть за законом любови Христової науки. — 14. людий — простих (кріпаків). — 14-15. закріпощують селян. — 18. який буде вислід

20 Схаменіть ся, недолюдки,
 Діти юродиві!
 Подивіть ся на рай тихий,
 На свою Вкраїну;
 Полюбіте щирим серцем
 Велику руїну!
 25 Розкуйте ся, братайте ся!
 У чужому краю
 Не шукайте, не питайте
 Того, що немає
 І на небі, а не тільки
 30 На чужому полі...
 В своїй хаті — своя правда,
 І сила, і воля!

їхнього поступовання, на це вказує поет даліше 63-90. — 19. Пор. „Розр. мог.“ 45. Це українські пани. — 20. нерозумні, безглузді. — 21-24. *рай-руїну*. Цей тихий рай, змальований поетом у „Сні“ (96-117), представляє одну велику націон.-культурну і соціальну руїну, спричинену якраз верхами української суспільності, панамі (Розр. мог., Чигирин, Сон). — 25. Розкуйте ся з кайдан темноти, яка ваш розум окувала, братайте ся між собою і з тими, що ви їх досі запрятали в ярма... Ось і „програма“ (стр. 23-32), по якій повинні поступати сучасні Шевченкові українські пани. Вони повинні щирим серцем полкбати свій рідний край, а свою любов мають виявити тим, що 1) мають скинути з себе кайдани (голомно духові), 2) мають братати ся з тими, що їх досі запрятали в ярма й що з них шкуру дерли, 3) мають шукати „правди, сили й волі, братерства братнього“ в себе на Україні, а не в чужім краю. (Ідеали, яких значніше зрозуміє кожда національно свідомо однина, коли застановить ся над тим, чому ще досі не сповнив ся Шевченків Заповіт!) — 27-32. Даремне шукаєте на чужині того, чого ніде нема, бо тільки в себе, в своїй країні, знайдете правду, силу й волю.

Нема на світі України,
 Немає другого Дніпра;
 35 А ви прете ся на чужину
 Шукати доброго добра,
 Добра святого, волі, волі,
 Братерства братнього...
 Найшли,
 Несли, несли з чужого поля,
 40 І в Україну принесли
 Великих слів велику силу,
 Тай більш нічого... Кричите,
 Що Бог создав вас не на те,
 Щоб ви неправді поклонялись,
 45 І хилитеся, як і хилились,
 І знову шкуру дерете
 З братів незрячих, гречкосіїв,
 І сонця правди дозрівать
 В німецькій землі, у чужій,

33-34. Ся гадка пояснює попередній висказ, чому тільки в *своїй* хаті є „пр., с. і воля“: бо такої краси, такої другої України ніде нема! Тому поет дивується, що укр. пани пруть ся на чужину, шукаючи там чогось кращого, як є в ріднім краю. — 37-38. *добро, воля, братерство* - це ті нові ключі, які поширювали ся в західній Європі від франц. революції, а якими переймали ся й у Росії. — 38. Шевченко про це „братерство“ говорить так у передмові до 2. вид. „Кобзаря“: „кричать о братстві і гризуть ся мов скажені собаки!“ — 39-42. Тих на чужині придбаних „ідеалів“ українські пани в себе дома не реалізують, тільки на словах чванять ся ними. В них це тільки модні пусті фрази, які ніяк не змінюють їх дотеперішнього поступовання. — 43 *создав* (церк.) - сотворив. — 44-47. На словах у панів фрази про гідність людини та боротьбу за правду, а на ділі: хилання перед усіми ворогами правди і людський визиск та гнет незрячого (-темого) кріпака-селянина. — 48-50. *дозрівать правди...* поширювати й поглиблювати те, що вже набули („об-

50 Прете ся знову.

Як би взять

І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді б zostав ся сиротою
З святими горами Дніпро!

55 Ох, як би то сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули;
І сонце не гріло б смердячого гною
60 На чистій, широкій, на вольній землі;

дерли наперед шкуру зі своїх братів - кріпаків, покидають знову свій рідний край) - Україна тільки на те, аби, витягнувши з неї матеріяльні користи, знову перті ся на чужину для придбання... нових фраз! — 51. *мізерія*: малі, незначні останки колишніх національно-культурних надбань „дідів“. — 52. „*крадене*“ — крадьки, з важким зусиллем, надбане (пор. „Крав Богдан крав...“ В. Л. 175). — 51-54. (значіння:) Останки нац.-культурних придбань давнього покоління ви (укр. сучасні лани) півечите до решти; а як би ще й це, що лишило ся, забрати, тоді остав би ся тільки Дніпро з горами (свідки колишньої слави)! Тому краще, щоб ви... (стр. 55-62). — 56. „*здихали*“: так різько й з таким пересердем відзиваєть ся поет про тих „недолюдків - юродивих дітей“! *поросли* - виховали ся на таких перевертнів (на чужині!) — 57. *діти* (=Українці), *мати* (=Україна) пор. „Р. М.“ 53. — 58 підмет: діти й мати; *хула* - зневага Бога. Ви зневажаєте Бога, бо поклоняєте ся неправді (правда=Бог) і величаєте ворогів правди, ворогів Бога. Доповнення цієї думки в „Х. Я.“ 41-45.

„Не ховайте, не топчіте
Святого закона!
І не кличте преподобним
Лютого Нерона!“

• Пор. також Посл. 95-97. — 59. Від них моральна

З усієї сили,
І Шафарика і Ганку,
115 І в славянофіли
Так і претесь, і всі мови
Славянського люду,
Всі знаєте, а свої
Дасть-Біг!
— „Колись будем
120 І по своєму глаголать,

1852), Словак родом, чеський поет і вчений; у своїх творах старається поширити взаємини між поодинокими славянськими племенами та загалом славянофілство, до якого основників він належить. З того боку замітний його поетичний твір „Дочка Слави“ [1824], що у свій час мав великий вплив на славянських поетів-романтиків [Шашкевич]. — 113. *Павло Шафарик* (по чеськи Шафаржік, 1795-1861), теж Словак з роду, визначний дослідник славянської історії, етнографії та письменства. Між його творами мали великий вплив перекладені Бодянським на московську мову й певно знамі Шевченкові - „Slovanské starožitnosti“ (1837) і „Slovansky narodopis“ [1842]. *Вячеслав Ганка* (1791-1861), чеський поет і вчений, основник „Чеської Матиці“, товариства, що дбало про піднесення чеської культури, знаний тим, що „виайшов“ старочеський збірник, „Короледворську рукопись“, що мала бути свідомством давньої чеської поезії; сим твором одушевляли ся й наші поети та перекладали його (Костомарів, Метлинський, Шашкевич); пізніше показало ся, що Ганка дуже зручно сам цю рукопись підробив. — 115. Про славянофілство диви Увід [гл. 83, 88-91.] Бачимо з оцього місця [115-119], що хоч Шевченко ставив ся прихильно до славянофілської ідеї, так він знав добре, що дорога йде через Україну до Славян. а не навпаки. Найбільше ж не вірив він у ширість славянофілських ідей у Москалів, про що заходив він нераз у суперечки зі своїм другом Костомаровом. Так і тут: українські пани, мовляв, одушевляють ся славянством, виучують ся славянських мов, а свої мови

Як Німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже.
Отоді ми заходимось!“

125

Добре заходились
По німецькому показу
Та й заговорили
Так, що й Німець не второпа,
Учитель великий,

130

А не то, щоб прості люди.
А гвалту! а крику:
„І гармонія і сила,
Музика, та й годі!
А історія? — Поема

не знають: ждуть, щоб чужі („Німець“) і в сім ділі дали їм понуку, були їх учителями. — 125-131. Ідучи за вказівками ваших учителів великих (чужинців), якими так чваните ся, ви такого понаучували ся, що ваша „наука“ незрозуміла тепер навіть для самих учителів ваших, а не то щоб простий народ міг з того що небудь второпати. Тільки багато у вас гвалту й крику а більш нічого! [Далі [132-143] слідує те, про що саме так кричать українські пани]. — 132-133. Українські пани вихваляли [звичайно, на словах] українську мову, находили в ній самі найкращі прикмети: то милозвучність-гармонію [неначе в пісні], то силу, з якою вміє укр. мова віддати всякі людські почування й думки, словом: неначе який прекрасний музичний твір... а на ділі - цурали ся своїй мові й говорили по московськи. — 134-135. Це те ж відгук тогочасних західно-європейських та й московських думок про історію й життя з одного, а поезію й філософію з другого боку. Поезія й життя - це, мовляв, одно, поетичним чаром нав'язне минуле народу, це одна краса, одна прегарна „поема“, в якій не має нічого поганого, бо історію творить чиста, не зіпсована народня душа! Ясно стає, як мусліло таке розуміння минулого й сучасного некорисно впливати на поглиблення й поширен-

135

Вольного народу...
Що ті Римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути!...
У нас Брути і Коклеси
Славні незабуті!...

140

У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!“

145

Кровю вона умивалась,
А спала на купак,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!...

не, а то й попросту розбудження [бо її не було] національної свідомості. Де було треба здорового розуму, „своїї мудрости“, критицизму, там укр. пани „залазили на небо“, улещували свій зле зрозумілий амбіції і московщизни ся. Яка попросту неоцінена, велетенська заслуга Шевченка, що безпощадною критикою виказав усю нікчемність сучасної української інтелігенції в цім ділі. — 136-139. Даремне вихваляють римських героїв-лицарів: наші лицарі славної; супроти них Римляни убогі, нічого не значать! — 138. Брути: Римська історія знає двох визначніших Бругів: один Люцій Юлій, убив 509 р. перед Хр. римського короля Тарквінія Гордого і увільнив від влади королів Рим, що від того часу став республікою; другий, Марк Юлій, останній борець за римську республіку, убив 44 р. пер. Хр. Юлія Цезаря, що задумував завести цїсарство на місце республіки. Коклес (Горацій Публій) римський лицар, що 507 р. перед Хр. сам один боронив моста перед ворогами. — 140-143. Велика була та українська воля, коли, розложивши ся, сягала від Дніпрових гір аж по степ (над Чорним морем)! [Звернути увагу на гарну поетичну персоналізацію!]. — 144-147. А це відповідь поета зс-млякам, які тільки й знають, що на словах величати ту волю, а не застановляють ся над тим, кілька крові вона коштувала. Вони ж теж належать до тих, що „засукали сердешну волю, та цькують“ (Кавказ 42-43).

Подивіть ся лишень добре,
Прочитайте знову
150 Тую главу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте ані титли,
Нїже тії коми,
Все розберіть, та й спитайте
155 Тоді себе: що ми?
Чий діти? яких батьків?
Ким, за що закуті?
То й побачите, що ось-то
Ваші славні Брути:
160 Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможній гетьмани!

— 150. „тую главу“... нашої історії про тих „Бругів“ з часів Гетьманщини. — 152-153. *титла*: значок у церк. письмі для означення скорочення (ч^к = чоловік), *кома* = запинка (на письмі - між словами, реченнями). Застановіть ся добре над усім тим і не минайте ні найменшої дрібнички, а тоді побачите, що... (159—162). — 160-162. *Це місце треба добре розуміти*, бо дехто хибно представляє, що, мовляв, Шевченко вирік ся своїх давніх ідеалів та рід би, щоб цілої доби Гетьманщини в нашій історії не було! Шевченко тільки вглянув глибше в історію Гетьманщини, яка йому давніше (1839-1843) видавала ся прекрасною (романтика!), та ставить ся до неї критично. Високо ставив він Полуботка, Мазену, Дорошенка, мпмо докторів за 1654 р. (Переяслав) шанував „батька Богдана“ Хмельницького. В тім прихильнім тоні відзиваєть ся він про цих гетьманів і по 1845 р. Підніжками Москви були: Розумовський, Скоропадський, Самойлович, а „варшавське сміття“ - Тетеря, Ханенко і ин. (про багатьох у своїх поемах Шевченко навіть не згадує) А загалом в історії Гетьманщини відрізняє поет *дідів* (їх слава жива, це покоління, що з важким зусиллям відбивало ся від Поляків), *лукавих батьків* (покоління пізніше, що вислугувало ся то

Чого ж ви чваните ся, — ви,
Сини сердешної України?
165 Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як діди ходили?!
Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили!
Може чванитесь, що братство
170 Віру заступило,
Що Синопом, Трапезунтом
Галушки варило?
Правда ваша: наїдалить,
А вам тепер вадить,
175 А на Січі мудрий Німець
Картопельку садить;
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.

Москві то Варшаві) і *синів* (сучасних українських панив). Пор. „Посл.“ 215-216. — 165-166. Діди намагали ся те ярмо скинути, а в вас таких замірів не видно, виходить: ви краще ходите в ярмі, як ваші діди. — 167-168. Вас мучать, а не мук, яких дідам завдавали, були ще гірші. — 169-172. *братство* = Запорожжій; від Гетьманщини звертаєть ся поет тепер до історії Запорожжя; „*віру заст*“ = бороли ся за віру; *Синоп і Трапезунт* - турецькі міста на півн. березі Малої Азії, куди виправляли ся козаки (гол в 1. четв. 19 ст.) „*галушки варило*“ - розумієть ся на *пожарі* тих міст (пор. „Гамалія“). — 173-174. їм (козакам) ті *ви-прави* виходили на добро, а вам це вийшло на шкоду („вадить“), бо ви тільки й робите, що хвалите їх, а про те, що на місцях колишньої Січі господарять Німці, вам байдуже; навпаки; ви ще й купуєте та їсте картоплю, що виросла на козацькою кровю напоєній землі. — 175-176. Подібну думку пор. Р. М. 29-30., В. Л. 288-289. Виходить: і Запорожем українські пани не мають чого чванити ся, бо їм зовсім байдуже, що його нема, а щоб вернути Україні волю, за яку Запорожці кров свою проливали, це їм навіть на думку не при-

- 180 А чиею кровю
Ота земля напоєна,
Що картоплю родить?
Вам байдуже — аби добра
Була для городу.
- 185 А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!...
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила.

- 190 Так ось — як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І нам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

III.

- Доборолась Україна
До самого краю:
195 Гірше Ляха свої діти
Її розпинають;
Замість пива — праведную
Кров із ребер точуть, —

ходить! (Memento для тих, що тільки на словах споминають поляглих лицарів!). — 185-188. По вину українці завалили, але щоб Україну вдержати, на те їх не стало: значить — і тим нема чого чванити ся. Що Україна причинила ся до упадку Польщі, про це Шевченко говорить теж у В. Л. 240-241. — 189-192. Так „батьки“ (пор. прим. до стр. 161-162), вислугуючи ся то Москві, то Варшаві, помагали воротам кувати на Україну кайдани, що їх передали в спадщині „синам“ (сучасному поколінню); ці кайдани — от і їх „слава“; і за це їх ще славить може? — 193-194. Пор. Чигирин 17-25. — 195-196. Українське дворянство, пани, вислугуючи ся чужим і закріпощуючи селян. — 197-198. Ми сказали б: усі соки висисають із націо-

- 200 Просвітити, кажуть, хочуть
Материнські очі
Современними огнями,
Повести за віком,
За Німцями недоріку,
Сліпую каліку.
- 205 Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчаєть ся, як дитий тих
Нових доглядати!
Показуйте! За науку —
210 Не торгуйтесь! — буде
Материнська добра плата:
Розпадець ся луда
На очах ваших неситих;
Побачите славу,
215 Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих!...

нального організму. — 199-204. У цих словах легко вичуваєть ся іронія, з якою поет говорить про ті змагання земляк в. Мати, мовляв, темна, каліка, відстала від новітньої культури, (не бачить її, бо темна!) то ж треба її темного просвітити сучасними науками, повести (вона ж сама не вмє ходити, бо каліка!) за духом часу, очевидно „по німецькому показу“, по вказівкам чужинців! „современні огні“ — сучасна наука, сучасні новітні кличі; „повести за віком“ — за тим, що новий вік приносить, за модою, за духом часу; *недоріка*: В. Л. 231. — 209-211. За науку буде вам від матері [України] добра плата: ви розпізнаєте докладно наше минуле й будете знати, як у будучому поступати, щоб направити лихо та воскресити давню добру славу України. — 212 „луда“: полуда, це тоненька плівка, яка закриває очі, що із мож нічого бачити; тут образowo: така „луда“ закриває до тепер очі укр. панів і вони не можуть бачити того, що побачать, як тої „луди“ не буде, що їм дійсну правду закриває; щойно тоді побачать вони... (215-216.) — 215-216. Це місце дуже важне для оцінки погляду Шевченка на історію України

Учіте ся, брати мої!
 Думайте, читайте,
 І чужому навчаєтесь, —
 220 Свого не цурайтесь:
 Бо хто матір забуває,
 Того Бог карає,
 Чужі люди цурають ся,
 В хату не пускають,
 225 Свої діти, — як чужії,
 І немає злomu
 На всій землі безконешній
 Веселого дому.

Я ридаю, як згадаю
 230 Діла незабуті
 Дідів наших: тяжкі діла!

(пор. примітка до 160-162). Слава *дідів* - жива, справжня, а лукавих *батьків* така, що нею нема чого чванити ся. — 217 і далі. Поет чим далі переходить від тону грізного до більш ласкавого, батьківського, і закінчує просьбою, благанням, так що виходить вражіння з цілої поеми незвичайно гарне. — 219-220. А вони якраз, навчаючи ся чужого, забувають своє, значить: поступають так, якби забували свою матір, а таких: [222-224] — 225. Продовження попередньої думки: „Хто матір забуває, т. Б. к.“: для матері [України] такі діти (що її забувають) неначе чужі. — 229-234. Це місце треба *добре* розуміти. Звичайно пояснюють його зле: „Поет, мовляв, дав би половину свого життя, щоб міг забути діла „дідів“ (!)“. Таке „пояснення“ протилежне всьому, що Шевченко досі в сій же самій поемі про „дідів“ каже, яких слава для України є „жива“! Тут знову їх діла звуть ся „незабуті, тяжкі“ (великі). Тому й ціле місце треба розуміти так: „Я плачу на згадку незабутих, великих діл наших „дідів“ (які з важким трудом будували Україну), бо з тих їх діл майже нічого не остало ся, [унуки (сучасні пани) нівечать ті діла до решти]. Тому краще було б мені, щоб я їх міг забути, і за те радо віддав би я половину

Як би їх забути,
 Я оддав би веселого
 Віку половину..
 235 Отака-то наша слава,
 Слава України!..
 Отак і ви прочитайте,
 Щоб не сонним снились
 Всі неправди, щоб розкрились
 240 Високі могили
 Перед вашими очима,
 Щоб ви розпитали
 Мучеників: кого, коли,
 За що розпинали?...
 245 Обніміте ж, брати мої,
 Найменшого брата, —
 Нехай мати усміхнеть ся,
 Заплакана мати!
 Благословіть дітей своїх
 250 Твердими руками,
 І обмитих поцілуйте

свого веселого віку“. — 237. ...розбираючи докладно цю нашу славу, так як я! — 238-240. До тепер вам усі неправди, заповідяні Україні, ввижали ся як би в сні (ви спите! - пор. „Заснула Вкраїна“ Чигир. 27), а як прочитаете ту нашу славу як слід, тоді обудите ся з того сну і дійсно побачите ті неправди, перед вами розкриють ся могили мучеників за волю України. — 245-248. Який прекрасний образ! Українці - це брати одної сімї. Мати Україна заплакана, бо її діти порівняли ся: старші брати (пани) давлять і вихиснують найменшого брата (кріпака). Коли ж вони обнімуть його і поєднають ся до спільної праці, тоді усміхнеть ся, Мати! — 249-250. *тверді руки* - мозолісті (від роботи). „Працюйте самі твердими руками і такими руками благословіть своїх дітей (молоде покоління) на працю для України“. — 251. *обмитих*... з брехні, з морального багна (пор. 79)

Вольними устами!
 І забудеться срамотня
 Давня година,
 255 І оживе добра слава,
 Слава України,
 І світ ясний, не вечерній,
 Новий засіяє...
 Обніміть же, брати мої,
 260 Молю вас, благаю!

14. XII. 1845.
 Вюница.

— 253. Ганебний давній час. — 255-256 *ожити* - може тільки те, що вже колись жило, а опісля за-
 вмерло, значить: знову наново оживе добра слава
 України. — 257-8. Світ не вечерній - повне, ясне
 світло, а не таке як під вечір. Значінне: тепер на
 Україні сумерк, а коли пани поєднають ся з кріпа-
 ками для спільної національно-культурної й суспіль-
 ної роботи, тоді стане ясний *день!*

Холодний Яр.

Поема ідейно звязана тісно з „Посла-
 нієм“, написана теж для українських панів та
 продовжує там висказану думку. В ній так-
 само поет виступає проти закривання правди
 перед народом та визиску його панами, а до
 того ще й збиває їхній несправедливий осуд
 Гайдамаччини, ту „чужу мудрість“, яку вони
 повторяють за Москалями.

Поетова душа томить ся від народнього
 горя, на згадку про колишній зрив народу до
 боротьби проти своїх гнобителів (1768 р.), бо
 в теперішньому десь діла ся традиція тої бо-
 ротьби: ніхто про неї не згадує. Та те зма-
 ганне до волі в народі не згинуло, його тільки
 придавили пани, до яких у дальшому зверта-
 єть ся поет із заговором, щоб вони не ховали
 перед народом правди, не величали лютого
 царя й його „святої“ війни та не вихваляли
 чужого „отечества“. Вони за нього, дурненькі,
 несуть „і душу і шкуру“, а своїх власних бор-
 ців за волю називають розбишаками й зло-
 діями. Та розбійниками є хіба вони, бо силою
 забрали в народу його волю й загарбали собі
 його землю, гайдамаки ж визволяли закова-
 ний у кайдани нарід та бороли ся за Україну
 й усе, що мали, жертвували їй.

Але даремне пани закривають правду,
 дурять себе, дітий своїх і темний нарід: прав-
 да вийде на світ, нарід знову зірветь ся до
 боротьби за волю й тоді спаде на них стра-
 шна народня кара.

У всякого своє лихо,
 1 в мене те лихо;
 Хоть не своє, — позичене,
 А все таки лихо.
 5 На що б, бач ся, те згадувать,
 Що давно минуло,
 Будить Бог-знає колишнє?
 Добре, що заснуло!...

Хоть би й Яр той! Вже до його
 10 І стежки малої
 Не осталось, і здаєть ся,
 Що ніхто й ногою
 Не ступив там, — а згадаєш,
 То була й дорога
 15 З монастиря Мотриного
 До Яру страшного.
 В Яру колись гайдамаки
 Табором стояли,
 Лагодили самопали,

3. не своє особисте лихо, а народне, взате від народу за своє. — 5-8. Так думає той, хто тільки своїм власним лихом турбуєть ся. А поет якраз хоче будити те давнє, колишнє, дарма, що йому від того стає погано! [Це згадка про Гайдамаччину 1768 р.] Поетові тут ще й може стоїть перед очима той час, коли він писав поему „Гайдамаки“ та іншими очима (більш оптимістично) дивив ся на сучасну Україну (пор. поезію „Три літа“). — 9-15. Сучасне покоління навіть не думає про те, що там було місце, де всі сходили ся, щоб одностайно стати проти ворога. — 15. *Мотрин монастир* - це Мотронин м. коло Жаботина в Чигиринщині, що в часі Гайдамаччини відіграв важну ролю. — 19. *самопал* - рушниця. —

20 Ратища стругали.
 У Яр колись сходили ся,
 Мов із хреста зняті,
 Батько з сином, і брат з братом,
 Одностайне стати
 25 На ворога лукавого,
 На лютого Ляха.

Де ж ти дів ся, в Яр глибокий
 Протоптаний шляху?
 Чи сам заріс темним гаєм?
 30 Чи то засадили
 Нові кати, щоб до тебе
 Люди не ходили
 На пораду: що їм діять
 З добрими панами,
 35 Людоїдами лихими,
 Новими Ляхами?
 Не сховаєте: над Яром
 Залізник вітає,
 Та на Умань позирає,
 40 Гонту виглядає.
 Не ховайте, не топчіте
 Святого закона,
 І не кличте преподобним

20, *ратище* - спис. — 29-36. Значіннє: Чи змагання в народі до того, щоб скинути своє ярмо, з часом само завмерло, чи його придушили нові кати (= українські пани - вони ж самі йому те ярмо заклали!)? — 34. „добрими“ - очевидно іронічно, вони людоїди (кріпацтво!). — 37. *не сховаєте...* стежки до того Яру = не вбете змагання народу до волі, бо дух бунту проти гнобителів [дух Залізняка й Гонти] живе в народі! — 41-42. Не придушуйте, пани, того змагання, не топчіть святого закона правди й волі! — 43-44. Це якраз та „хула“ українських панів (пор.

45 Лютого — Нерона!
 Не славетеся царевою
 Святою війною,
 Бо ви й самі не знаєте,
 Що царики коять,
 А кричите, що несете
 50 І душу і шкуру
 „За отечество“!
 Йй-Богу,
 Овеча натура!
 Дурний шию підставляє
 И сам не знає, за що,
 55 Та ще й Гонту зневажає,
 Ледаче ледащо!
 „Гайдамаки — не воїни, —
 Разбойники, воры,
 Пятно въ нашей исторіи!“
 60 Брешеш, людоморе:
 За святую правду, волю
 Розбійник не стане,

Посл. 58. прим.): вони лютого Нерона (моск. царя Миколу І.) зовуть преподобним. [Як небавом (47 р.) на своїй власній шкурі дізнав Шевченко того, що цар справді лютий Нерон] — 45-46. Такою „святою“ уважала рос. суспільність війну з Кавказцями, бо Москалі будім то на те з ними воювали, щоб їх, поган, навернути на християнство. В дійсности було не те [диви „Кавказ“]. — 51. Диви „Сон“ 23 [прим]. — 52. В українських панів „овеча натура“: вони як та дурненька вівця [не розбираючи, що таке царі і їх „отечество“], підставляють шию під ніж. — 57-59. Ці слова певне українські пани нераз у розмовах із Шевченком говорили [очевидно — по моск. мові: Шевченко так і цитує!]: Гайдамаки це, мовляв, не воїтники, а розбійники, пляма в „нашій“ історії! Тут знову виходить на верх та „чужа мудрість“ в українських панів [пор. „Послання“]. — 60. Той, що морить люд.

Не розкує закований
 У ваші кайдани
 65 Народ темний; не заріже
 Лукавого сина;
 Не розібе живе серце
 За свою Вкраїну!
 Ви — розбійники неситі,
 70 Голодні ворони!
 По якому правдивому,
 Святому закону
 І землею, всім даною,
 І сердешним людом
 75 Торгуєте?
 Стережіть ся ж,
 Бо лихо вам буде,
 Тяжке лихо. Дуріть дїтий
 І брата сліпого,
 Дуріть себе, чужих людей,
 80 Та не дуріть Бога!
 Бо в день радости над вами

64. *ваші кайдани* — панські кайдани. — 65-66. Так як Гонта в Шевченкових „Гайдамаках“. — 69. не вони (гайдамаки) розбійники, а ви (українські пани)! — 71-75. Шевченко виступає тут проти соціально несправедливої торгівлі землею, тодішньої виключної власности панів, а не селян, що її обробляють, та крайне неетичної торгівлі людьми-кріпаками (пор. „Кавказ“ 110-113). — 75-77. Подібна пересторога в „Посл.“ 63-64. — 77-78. Ясніше ця думка висловлена в „Посл.“ 81-83 — 78. Сліпий брат — це селянин, кріпак. — 80. „...бо Бог, сторож правди, бачить ваше лукавство“. — 81. *день радости* — та хвиля, коли народ радуватись ме, що прийшла

Розпадеться ся кара,
І повіє новий огонь
З Холодного Яра!

17. XII. 1845.
Вюнища.

правда на світ. — 83. „новий огонь“, який уже раз (1768) віяв з Холоди. Яру — народне повстання, революція: знову запалить ся в народі бажання волі, він скине своє ярмо; та „кара“ і той „новий огонь“ докладніше описані у „Посл.“ 65-68.

Три літа.

Ця поезія є неначе вводом до цілої збірки „Три літа“, як „Думи мої...“ до „Кобзаря“. Як політичні поеми дають нам об'єктивний образ суспільних відносин на Україні в 40 рр., так ця поема дає нам спромогу вглянути в душу їх творця в часі їх творення, і таким чином є важним причинком до їх повного зрозуміння. Заразом є це поетично змальована трагедія, яку приходить ся переживати майже всім речникам нових ідей і думок, бо вони зразу стоять майже однимцем серед своєї суспільности, яка тільки поволи приходить до зрозуміння тих нових, ними голошених кличів. Збуджуючи в нас співчуття та пошану для великих, народнім лихом спонуканих, душевних мук поета, робить цей поетичний твір наше серце більше здатним до прийняття тих нових думок, висловлених у політичних поемах, що при їх писанню поет так важко страждав.

Живучи тепер уже постійно на Україні, поет чим раз глибше заглядає на саме дно того пекла, в яке перемінили Україну свої й чужі, „прозріває“, пізнає порожнечу й байдужність майже в усіх тих земляків (панів), з якими він пізнав ся, порівнює 1843 р., коли він перший раз вирвав ся з Петербурга на Україну, з 1845-им, а висновки погані! До того — поет лежить у Вюнищах хорий і, хоч більше вражливий, та тому саме й краще відчуває свій психічний стан. Кидає оком на пройдений шлях (три роки) і аж ізжахнувся, що з нього ті три літа зробили! (Далі диви Увід гл. 44).

1 день — не день, і йде — не йде,
 А літа стрілою
 Пролітають, забирають
 Все добре з собою,
 5 Обкрадають добрі думи,
 О холодний камінь
 Розбивають серце наше
 І співають амінь, —
 Амінь всьому веселому
 10 Од нині до віка,
 І кидають на розпутьті
 Сліпого каліку.
 Невеликі три літа
 Марно пролетіли,
 15 А багато в моїй хаті
 Лиха нарobiliли:
 Опустошили убоге

1. День за днем для поета так проходить, що не знати, чи то дійсно, чи ні, і чи поступає він наперед, чи стоїть... а не оглянешся, аж і рік минув, другий, третій. [Подібно починається „Послання“!] Цей висказ поета спонуканий не нудною задля браку якоїсь пунної роботи - поет же у тому часі їздив по Україні і пильно працював для Комісії української старовини - а в виплив його душевних переживань (диви Увід). — 3-5. Повна надії глядить людина на світ, доки життєвий досвід те все, що колись видавалось таким гарним, не знівечить: Літа обкрадають колишні „добрі думи“ поетові - диви далі стр. 17-32. — 6-9. Горяче серце розбивається об холодний камінь дійсності: Найкращі змагання поетові нівечить та бездушна холодна дійсність, серед якої йому приходиться голосити „слова правди“, вона нищить усі гарні пориви (співає „амінь“ усьому веселому). — 11-12. Супроти того поет неначе на розпутьті (не знає, в котрий бік піти), він „сліпий“, бо не бачить перед собою ясної мети, він „каліка“, бо боїться, що серед тих відносин не потрапить на власних силах іти наперед. — 17-18. Понурий, але дуже вимовний образ

20 Моє серце тихе,
 Погасили усе добре,
 Запалили лихо,
 Висушили чадом-димом
 Тії дрібні сльози,
 Що лили ся з Катрусєю
 В московській дорозі,
 25 Що молились з козаками
 В турецькій неволі,
 І Оксану, мою зорю,
 Мою добру долю,
 Що-день Божий умивали, —
 30 Поки не підкралась

того опустошеного серця, яке колись „люди полюбили і в людях кохалось“, подає поет у поезіях „Чого мені тяжко“ і „Пустка“ (диви дотичні поясн.) Далі (17-32) описує поет те *лихо*, що його нарobiliли ті (в житті поета такі важні) три літа: *опустошили... погасили... запалили... висушили...* — 19-20. [Три літа] убили всі гарні пориви поета, а розпалили в його душі саме погане: оптиміст став песимістом! — 22-29. Поет нагадує ті часи, коли то він у своїх творах і доби (до 1843 р.), „Катерина“, „Гамалія“ тощо, проливав щирі дрібні сльози разом із тими, яких нещасну долю він описував (Катрусю, козаки в тур. неволі, його Оксана) Це був плач молоді щире-наївної поетової душі, що жила в гарнім світі уяви, та ще не заглянула на саме дно поганої сучасності-дійсності (як це сталося опісля в часі проживання поета на Україні в рр. 1843-45). Оце й буде той „чад-дим“, що висушив ті його „сльози“. *Оксана* - сама, що з нею ще дитиною Тарас грався та й любив її. Це поетова зоря, доля, це його муза. Її ідеалізовані черти подибуємо в „Гайдамаках“ (Оксана-Ярема), про неї згадує поет у своїх поезіях, їй присвятив він „Черницю Маріану“ „на пам'ять того, що давно минуло“. (В описі кохання Маріани й Петруся розкриває поет сторінку зі свого *Dichtung und Wahrheit*). — 30. *...підкралась*: переміна настроїв і думок

Злії літа, та все тее
 Заразом украли.
 Жаль і батька, жаль і матір,
 І вірну дружину,
 35 Молодую, веселую
 Класти в домовину, —
 Жаль великий, брати мої!
 Тяжко годувати
 Малих діток неумитих
 40 В нетопленій хаті,
 Тяжке лихо, — та не таке,
 Як тому дурному,
 Що полюбить, побереться,
 А вона другому
 45 За три шага продається
 Та з його й сміється.
 От де лихо! От де серце
 Разом розірветься!

Отаке то злее лихо
 50 И зо мною спіткалось:
 Серце люди полюбило
 І в людях кохалось,

приходить у людини непомітно, що й не спостережешся, коли. — 33 і д. *батько, матір, вірна дружина*... словом: усе — це для поета його щирі сльози, його думи та найкращі пориви його душі; їх зрікати ся тепер поетові важко, та ще гірше його болить, що він виїшов так, як той дурний, що полюбив щиро, а вона (дівчина) запродується другому („за три шага“) та з його кохання сміється: Поетове серце покохало людей, кохалось у них, а вони ніби в очі хвалили його, але так тільки граючись, а на ділі не переймалися його новими думками, але запродували ся другим („перевертні, недолюдки, діти юродиві“). Поет не спостерігав, тратив любов і віру до людей: став прозрівати і дійшов до страшного вислідку: *нема людей!*

І вони його вітали
 Грала ся, хвалили...
 55 А літа тихенько кралась
 І сльози сушили,
 Сльози щирої любови...
 І я прозрівати
 Став потроху... доглядаюсь, —
 60 Бодай не казати!
 Кругом мене, де не гляну,
 Не люди, а змії...
 І засохли мої сльози,
 Сльози молодії.
 65 І тепер я розбитее
 Серце ядом гою —
 І не плачу й не співаю,
 А вию совою.
 Отаке-то!
 Що хочете,
 70 То те і робіте —
 Чи голосно зневажайте,
 Чи нишком хваліте
 Мої думи, — однаково,
 Не вернуть ся знову
 75 Літа мої молодії,
 Веселеє слово
 Не вернеться!... І я серцем
 До вас не верну ся,
 І не знаю, де діну ся,
 80 Де я пригорну ся,

— 62. *змії*, бо можуть укусути ідовитим зубом! — 66. *яд* — отруя. — 67. ...як давно (пор. „щирі сльози“) — 68. — картаю злі вчинки, лихо вішую (у своїх поемах, пор. головню „Послання“, „Хол. Яр“) — 73. „мої думи“ — ті що були в збірнику „Три літа“ — 77-78. бо-стратив віру в них. — 80-84. Поета огортає жах пе-

І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати?

85 Думи мої, літа мої,
Тяжкії три літа!
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
90 Не хилітесь ні до кого,
Ляжте дома спати;
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.

Добрий день же, новий годе, —
В торішній свитині!
95 Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
„Благоденствіє указом

ред самотністю серед чужих йому по думках людей.
[Це не є звичайний собі вигук поетів „odi profanum
vulgus“, поет не ставить себе, „вибранця“, проти
„юрби“. Він дійсно ходить самотно з розбитим серцем,
бо загалові людей (панів) його думки чужі, він бачить
цілу їх нікчемність!]. *сповідати* - щиро висказувати,
як на сповіді. — 88. „злі“ діти - очевидно не по
думці поета, а других людей. Ті думи говорять лю-
дям у вічі правду, а таких не люблять, а то й нази-
вають „злимми“. — 94-98. Новий рік (1846) по думці
поета буде для Українців такий самий як старий
(„в торішній свитині“, його торбина стара, „латана“).
Він принесе таке саме „благоденствіє“, ніби то добре,
вдоволене життя, а в дійсності таку саму тупу без-
дільність, яка була попереднього року. А все це немов
на приказ з гори, „по указу“ царя. (Пор. Кавказ 95).
На ділі ж будуть на Україні такі самі злидні, як досі,
і їм нехай не забуде „новий“ рік поклонити ся!

Новеньким повите?...“
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись!

100

22. XII. 1845.

Вюнища.

Заповіт.

Величаво закінчується цією поезією збірка „Три літа“! Ледви чи написав коли який поет щось більш величнє й могутнє, як Шевченків „Заповіт“. У трьох осьми-віршових зворотках, кованих неначе з криці, зберігається тільки краси й тільки любови до України, таке сильне бажання її волі, що ця поезія потрясає цілою душею читача і захоплює його цілого. При тім особа поета (хоч говорить він про себе в першій особі!) десь неначе уступає на бік перед високим ідеалом волі України. Поетове бажання, щоб його поховати серед прекрасної української природи над Дніпром, викликане головню тим, що він хоче стояти на сторожі змагання земляків до волі, побуджувати їх до того. А для себе просить він тільки одного: щоб у вільній Україні тихим словом спомянути його, ідеолога вольної, нової Сімі.

В естетичній оцінці цієї поезії слід звернути увагу на її музичний бік, на кольоратуру вірша. Не з розмислом, але під впливом поетичної інтуїції, добирає мистець-поет таких слів, які своїми звуками, головню голосівками, достроюються до їх значіння, змісту. Ця обставина в великій мірі причинює на нас це поезія.

Згадка про смерть викликає глухі тони в словах: „Як умру то поховайте“, які на спомин про любов поетові Україну перемінюють у радісні, дзвінкі: „На Вкраїні милій“. Сила Дніпрових порогів зілю-

стрована в висказі „реве, ревучий“. Завзятість і силу чується в вірші: „кров ворожу, отоді я...“ (подвійне „ро“ і п'ять разів ужите „о“), що ще ступінують у дальшому: „вражою злою кровю волю окропіте“ (10 разів ужите „о“ і „у“ (ю) і два рази сильне *ра*, *ро*). Щиру молитву так і відчувається в мягкім „молити ся“. Повторення в римі слова „Бога“ (стр. 14 і 16) так гарно підчеркує протиставлення змісту при тотожності звуків. Дальше чується доброту й ніжність в вислові: „І мене в сімї великій, в сімї вольній, новій“, де так гарно звенять самі мягкі тони в голосівках *е*, *и*, *і* (12 звуків!)

5 Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий!

10 Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу, — отоді я
І лани, і гори —
Все покину і полину

6 кручі - круті (стрімкі) гори над Дніпром. —
8. підмет: Дніпро; (той сам підмет до дальшого „по-

15 До самого Бога
Молити ся. А до того —
Я не знаю Бога!

20 Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кровю
Волю окропіте!
І мене в сімї великій,
В сімї вольній, новій,
Не забудьте помянути
Незлим, тихим словом!

25 XII. 1845.
Переяслав.

несе". — 15-16. До того часу, нім те станеть ся, поет не хоче знати Бога. У Шевченка всюди: Бог — правда; доки на Україні нема волі, доти панує неправда, значить: нема Бога, сторожа тої правди; тому до того часу поет не може й не хоче його знати. — 17. „поховайте та вставайте“ (протиставлення): смерть того, що був апостолом волі, повинна стати понукою до боротьби за волю, починаю до воскресення рідного краю.

Доповнення лектури „Політичних поем“
Шевченка творить книжечка:

Тарас Шевченко: Історичні поеми.

Пояснив Д. Николишин. 2-ге видання.

З голосів преси: про перше видання (1914):

Сеї книжки не можна не то промовчати, але і збути кількома фразами. Вона гідна особливої уваги... Ся книжка написана з потрібним знанням, отже й дає читачеві, особливо нашій молодіжї позитивне знання намість кілька загальних, а то і пустих фраз, якими нераз послужують ся, говорячи про Україну, її любов і про Шевченка...

(„Діло“ ч. 8590, з 27. II. 1914.)

Про друге видання (1921):

З тих видань, що трапили до рук за час еміграції, може найбільше симпатичне вражіння маємо від книжок „Загальної Книгозбірні“, що дала вже чималі літературні надбання. Між тими ж книжечками, виданими чепурно, на доброму папері... немов у довіськовий час, — одна з ліпших є пояснення історичних Шевченкових поем. Ця книжечка, що заслужила признання громадянства галицького в першому виданні (на жаль, на В. Україні її не бачили!), тепер у новому виданні виглядає ще більше цінним вкладом у Шевченкольоїю, одночасно являєть ся доброю лектурою і для широкого читача і шкільним підручником нашої словесности.

(В. Королів—Старий „Книжка“ 1922, 4-7).

Поручаємо також:

Д. НИКОЛИШИНА:

1) **МАЄВІ АКОРДИ,**
картина у трьох діях (зі співами і танцями)

Ця песа представляє взаїмовідносини між сільською інтелігенцією й селянами. ...написана вона ...цікаво і правдиво... гарною народною мовою... Дуже бажаємо, щоб її ставлено аматорами скрізь по селах, аби поширити цю симпатичну песу між селянами.
(К. Б-й; „Український Голос“ 15. II. 1920, ч. 7.)

2) **ТАЙНА,**
трагедія у пяти діях,

...Незвичайно глибока психологія знання людської душі криє в собі ця драма, написана гарною, цвітистою мовою з живими, інтересними діяльностями. Автор уміє держати нас в напруженні аж до самої катастрофи. Діяльогі переплетені численними афоризмами та філософічно-психологічними міркуваннями на тему етики, мистецтва та буденного життя... Концепція трагедії наскрізь оригінальна...

(Др. Ів. Рибчин; „Книжка“ ч. 6-10. 1923, ст. 147-149.)

3) **АРТИСТИ,**

Комедія в 4-ох діях (зі стрілецькими піснями),

Ся, легким білим віршем написана, песа, в якій головними дієвими особами є бувші Усусуси, визначається благородною тенденцією й заслугоє на особливу увагу. Дійство відбувається ся серед чудових українських Карпат.

Українська книгарня й антикварня

Львів, Рутівського ч. 22.

Власні наклади:

1) Анко: Аматорський театр. підр. для театральних кружків	— 75
2) Бібліотека „Знання“	
I. Ом. Терлецький: Як будував і як руйнував укр. народ	— 15
II. Др. О. Тисовський: Мир і війна у мурашок	— 15
III. Ол. Мицюк: Земельні реформи на Україні	— 15
IV. Вол. Дорошенко: Шевченко і його думки про громадські справи	— 15
V. Др. І. Раковський: Які люде живуть на нашій землі?	— 15
VI. Ом. Терлецький: Кінець світа	— 15
VII. М. Галушинський: Одиниця й громада	— 15
VIII. Ол. Мицюк: Як боролось українське селянство за землю	— 15
IX. Др. Іван Куровець: Здоровле хати, обійстя й села	— 15
X. Др. М. Кордуба: Простір і населення України	— 15
XI. Ол. Мицюк: Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів	— 15
XII. Ол. Мицюк: Всенародне право на землю та промислова майбутність України	— 15
3) *Верхратський -- Мельник: Зоологія	2 50
4) *Верхратський-Смеганський: Ботаніка	3 50
5) М. Гайворонський: Ой нагнув ся дуб високий, сольо спів	— 75
6) „ Ой казала мати та не банувати	— 75
7) „ Синя чічка	— 65
8) Катря Гриневич: По дорозі в Сихем	— 50
9) Іжовський Вол.: Смерть Михайла Кладуна	— 30
10) І. К. Коротка історія України	— 20
11) проф. І. Огієнко: Український Стилістичний Словник брош.	8 50
опр. в пол.	10 —
12) Опільський Ю.: Вовкулака, опов. з XII в.	— 75
13) „ Поцілунок Іштари	— 50
14) *Радзикович Вол.: Короткий курс українського письменства	2 50
15) *Rudnyckij: Deutsches Lesebuch V kl.	3 —

- 16) *Сітницький: Геометрія на низші кл. шкіл сер. 2—
 17) І. Франко: Абу Касимові капці, арабська казка з ілюстр. 1:50
 18) " Казки [ч. I Коли ще звірі говорили] —80
 19) " Казки (ч. II Коли ще звірі говорили) —80
 20) " Казки (ч. III Коли ще звірі говорили) 1:40
 21) " Казки (ч. IV Коли ще звірі говорили) 1:40
 22) " Коваль Бассім, брош. 2—
 " " опр. 2:50
 23) " Лис Микита, нове, з новими кол. ілюстраціями в друку ——
 24) Ж. Верн. Таємничий острів, лад. до друку ——

ГОЛОВНИЙ СКЛАД:

1. Олесь Бабій: Поезії —50
 2. Босий В.: Зелена Скупщина, драма —40
 3. В. Будзиновський: Під одну булаву 2—
 4. " Осаул Підкови 2—
 5. " Наші гетьмани 1:50
 6. В. Вишиваний: Минають дні —75
 7. Гансон Оля: Е. Е. По, Універсальна Бібліотека ч. 13. —30
 8. Геббель Ф.: Юдита, —30
 9. Л. Глібів: Байки —75
 10. Ібсен Г.: Пер Гінт 1:20
 11. Кляйст: Наречена з Сан Домінго, Універсальна Бібліотека ч. 6. —30
 12. Костомарів: Книги Битія Укр. народа —50
 13. Т. Купчинський: Бог предвічний народився, зб. коляда на міш хор 1—
 14. Маковей Осип: Кроваве поле 1—
 15. Ю. Опільський: Сумерк 4—
 16. Поліщук Клим: Отаман Зелений, роман 2:25
 17. " " Червоне марево 2—
 18. " " Манівцями 2—
 19. " " Світ червоний 1—
 20. Турянський Осип: Поза межами болю 2—
 21. " " Дума пралісу 3—
 22. Хоткевич Гнат: Камінна душа 4—
 23. А. Чайківський: З ласки родини, в 2 томах 5—
 24. Т. Шевченко: Кобзар, вид. Учит. Громади опр. в півпол. 3. — в ціл. пол. 3:50
 25. Ю. Опільський: Іду на вас 1:50
 " " Гарміоне —75

27. о. Др. Костельник: Появи духів в Бродах 1—
 28. А. Крушельницький: Артистка 1:20
 29. " Буденний хліб 2:40
 30. " Ірена Оленська 2:50
 31. " Як пригорне земля 2:50
 32. " Як промовить земля 1:40
 33. С. Черкасенко: Твори I. 2—
 34. " Твори II. 2—
 35. А. Чайківський: За сестрою 1—
 36. " Віддячився 1:50
 37. Куприн: Суляміт (Остання любов царя Салом. 1—
 38. Ординців: Запорожці в Сарагоссі 1:50
 39. Куліш: Чорна Рада 1:50
 40. Мордовець: Гетьман Мазепа, 2 томи 3—
 41. Гауф: Казки, часть I. 1:90
 42. " " II. 1:90
 43. Бехштайн: Казки 1:90
 44. Купер: Соколине Око 0:70
 45. "Бібліотека для всіх" поодинокі число по 0:30
 Досі появились: 1. Душегубство в Абей Грендж
 2. Пестра стяжка
 3. Захований клейнод
 4. Чоловік з близною
 5. Відтятий палець
 6. Шість Наполеонів
 7. Танцюючі фігурки

*] шкільні підручники.

Виключне заступництво на весь терен Польщі
лише в

Українській книгарні й антикварні

Львів, Рутівського ч. 22.

а] Українське Видавництво в Катеринославі
Катеринослав-Ляйпціг.

- 1 Шевченко: Кобзар, повне народ. видання проф. В. Сімовича 5:50
 2 І. Огієнко: Укр. культура, в опр. 3:80
 3 С. Єфремов: Коротка історія укр. писменства 4:20
 4 проф. Д. Дорошенко: Короткий курс історії України 3:20

5	М. О. Ковалевський: Історія Греції та Риму	1'60
6	М. Левицький: Грам. укр. мови	3'40
7	Г. Голоскевич: Укр. правоп. словничок	1'10
8	С. Іваницький — Ф. Шумлянський: Російсько-укр. словник	11'50
9	Ярина — буквар	—80
10	„ з читанкою	1'60
11	Воронець: Перша читанка	—80
12	С. Русова: Єдина діяльна (трудова) школа	—55
13	Нова школа соц. виховання	2'75
14	А. Кащенко: Оповідання про славне військо запорож. низове	5'50
15	„ Зруйноване гніздо	—90
16	„ На руїнах Січи	—22
17	„ Мандрівка на Дніпрові пороги	—34
18	„ Над Кодацьким порогом	—27
19	„ Борці за правду	1'60
20	„ Під Корсунем	1'60
21	„ Славні побратими	—55
22	„ Кость-Гордієнко Головка	—55
23	„ З Дніпра на Дунай	1'35
24	З. Мордовець: Гетьман Петро Сагайдачний	1'10
25	О. Рогова: Тиміш Хмельницький	1'60
26	А. Чайківський: Козацька помста	1'10
27	М. Григорович: Як Ірландія здобула собі волю	—70
28	Ю. Гай: Весняні квітоньки, спів. для дітей	1'10
29	С. Русова: Серед рідної природи	—90
30	А. Животко: Промінь	—80
31	Моя книжка, маленька читанка	—22
32	Українські народні казки (зі зб. Рудченка)	1'60
33	Рись Мати Брат і сестра в лісі	—22
34	Царівна жаба	—22
35	Гордий Царь. Про царенка Івана та чортову дочку	—38
36	Летючий корабель	—22
37	Попович Ясат. Правда та неправда	—22
38	Убогий та багатий і дівка чорнявка. Безщасний Данило	—38
39	Мамин-Сібіряк: Три оповідання	—70
40	„ Старий Горобець	—22
41	„ Пригоди статечної миші	—22
42	„ Поганий день Василя Івановича	—22

6) Видавництво „Чайка“

Серія І. Українська Бібліотека.

1	П. Карманський: Між рідними в півд. Америці ст. 212	2'50
2	А. Крушельницький: Змагання, повість ст. 415	3'50
3	„ Дужим помахом крил ром. т. І. ч. 1. ст. 212	1'75
4	„ Дужим помахом крил. ром. т. І. ч. 2. ст. 192	1'75
5	„ Дужим помахом крил. ром. т. II. ч. 1. ст. 248	2'—
6	„ Дужим помахом крил. ром. т. II. ч. 2. ст. 252	2'—
7	„ Орли, комедія в 4 діях ст. 166	2'25
8	„ Трівога, драма в 3 діях ст. 132	1'25
9	Іван А. Крушельницький: Весняна пісня, поезії ст. 128	1'25
10	А. Хомик: Всесильний долар, оповідання	1'50
11	С. Черкасенко: Про що тирса шелестіла, трагедія ст. 172	1'50
12	„ Казка старого млина, драма ст. 140	1'25
13	„ Твори т. III. (поезії) ст. 240	2'—

Серія II. Бібліотека світових класиків.

1	В. Гюго: Люкреція Борджія, трагедія ст. 112	1'—
2	Т. Готье: Нанна де Мопен, роман т. I. ст. 284	2'50
3	„ „ „ „ т. II. ст. 300	2'50
4	Ч. Дікенс: Цвіркун у зачіпку, оповідання ст. 136	1'25
5	А. Доде: Сафо, роман т. I. ст. 124	1'25
6	„ „ „ т. II. ст. 20	1'25
7	Г. Еберс: Адріян і Антіноя, роман т. I. ст. 226	2'—
8	„ „ „ т. II. ст. 248	2'—
9	„ „ „ т. III. ст. 256	2'25
10	Г. де Мопасан: Монт-Оріоль, роман т. I. ст. 180	1'50
11	„ „ „ т. II. ст. 180	1'50
12	„ „ „ На воді, оповідання ст. 164	1'50
13	А. Мюссе: Андреа дель Сарто, драма ст. 100	1'—
14	„ „ „ Тіціанів син, оповідання ст. 92	1'—
15	Стендаль: Абатесса ді Кастро, оповідання ст. 176	1'50
16	„ „ „ Ченці, оповідання ст. 68	—60
17	Л. Толстой: На кождий день, част. I. ст. 100	1'—
18	„ „ „ II. ст. 96	1'—
19	„ „ „ III. ст. 104	1'—

20	Г. Фльобер. Салямбо, роман т. I. ст. 160	1'50
21	" " т. II. ст. 140	1'25
22	" " т. III. ст. 140	1'25

Серія III. Українській Дитині.

1	Лісовий Цар. Ох, нар. казка ст. 24 з 5 кольоровими обр.	— 90
2	Злидні, нар. казка ст. 12 з 5 кольор. обр.	— 50
3	Цар Лев, нар. казка ст. 32 з 29 кол. обр.	1'—
4	Хатка в лісі, нар. казка ст. 16 з 6 кол. обр.	— 60
5	О, Олесь: Як рибалка, поезії ст. 16 з 6 к. обр.	— 60
6	Царенко і змії, нар. казка ст. 32 з 6 кол. обр.	1'—
7	О, Олесь: Вовчесь, поезії ст. 16 з 6 кол. обр.	— 60
8	Про морського царя й його дочок нар. казка ст. 20 з 5 кол. обр.	— 80
9	О, Олесь: Іменини, поезії ст. 16 з 6 кол. обр.	— 60
10	Царевич Яків, нар. казка ст. 32 з 9 кол. обр.	—

